

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

MƏMMƏDOVA NİLUFƏR XƏQANİ QIZI
(magistrin a.a.s.)

**«CƏNUBİ QAFQAZ VƏ MƏRKƏZİ ASIYA ÖLKƏLƏRİ REGIONAL
İNKİŞAFIN GEOİQTİSADI ASPEKTLƏRİ»**
(mövzu)

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı	060401 - Dünya iqtisadiyyatı
İxtisaslaşma	Beynəlxalq iqtisadi Münasibətlər
Elmi rəhbər: i.e.n., dos. M.İ. Bərxudarov	Magistr proqramının rəhbəri dos. M.Cəlilov
Kafedra müdiri:	i.e.d., prof. Ş.H.Hacıyev

BAKY – 2015

MÜNDƏRICAT:

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. CƏNUBİ QAFQAZ VƏ MƏRKƏZİ ASIYA ÖLKƏLƏRİNDƏ XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL MƏSƏLƏLƏRİ	5
1.1. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində xarici iqtisadi fəaliyyətin formalaşması qanunauyğunluqları.....	5
1.2. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf xüsusiyyətləri	9
1.3. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici iqtisadi fəaliyyəti sferasında islahatların zəruriliyi	14
FƏSİL II. CƏNUBİ QAFQAZ VƏ MƏRKƏZİ ASIYA ÖLKƏLƏRİNİN XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN VƏ GEOİQTİSADI MÖVQEYİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	19
2.1. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya: xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişaf dinamikası	19
2.2. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin geoiqtisadi mövqeyinin qiymətləndirilməsi	33
2.3. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişaf problemləri.....	37
FƏSİL III. CƏNUBİ QAFQAZ VƏ MƏRKƏZİ ASIYA REGIONU ÖLKƏLƏRİNİN XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN VƏ GEOİQTİSADI MÖVQEYİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	43
3.1. Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrinin iqtisadi inkişafında enerji resursları üzrə layihələrin rolu	43
3.2. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadi inkişafında Xəzər neftinin əhəmiyyəti.....	53
3.3. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin geoiqtisadi mövqeyinin gücləndirilməsi və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətləri.....	61
NƏTİCƏ	69
ƏDƏBİYYAT.....	71

GİRİŞ

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiyası prosesi öz başlandığını əsasən sosialist təsərrüfat sistemi dağıldığı zamandan götürür. Həmin dövrdən başlayaraq bu günə kimi davam edən bu inteqrasiya prosesinin səmərəliliyinin təmin edilməsi sözügedən regionda yerləşən hər bir ölkənin strateji maraqlarının reallaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdən regiona daxil olan ölkələrin xarici iqtisadi strategiyasının konseptual qoyuluşu onların xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyinin təmin edilməsinin ilkin şərti kimi çıxış edir.

Qloballaşma prosesinin gücləndiyi şəraitdə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionuna daxil olan ölkələrin xarici iqtisadi inkişaf modelinin konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanması zamanı hər şeydən əvvəl sözügedən ölkələrin iqtisadi inkişafına təsir edən xarici və daxili amillərin qiymətləndirilməsi lazımdır. Ancaq bu amillərin üzə çıxarılaraq obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsindən sonra hansı ölkə üçün hansı xarici iqtisadi inkişaf modelinin daha münasib olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı zamanı onun məzmununda baş verən dəyişikliklər bu mürəkkəb sistemin ayrılmaz hissələri kimi çıxış edən ölkələrin iqtisadiyyatında müvafiq dəyişikliklərinin aparılmasını şərtləndirir. Xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi şəraitində kiçik ölkələrin xarici iqtisadi inkişaf strategiyalarının seçimi daha da aktuallaşır. Çünki, açıq iqtisadiyyat şəraitində böyük ölkələrlə müqayisədə bu ölkələrin iqtisadi həyatında xarici iqtisadi əlaqələr daha böyük rol oynayırlar.

Xarici iqtisadi strategiyanın seçilməsi, işlənilib hazırlanması və onun dövrün tələblərinə uyğun olaraq dəyişdirilməsi zamanı milli iqtisadiyyatın institusional, coğrafi və sahəvi prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Prioritet anlayışının məzmununa gəldikdə isə, onu qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi inkişafın prioritetləri haqqında təsəvvürlər iqtisadi ədəbiyyatda dumanlı şəkildə göstərilir. Fikrimizcə hər şeydən əvvəl bu anlayışın özünə aydınlıq

gətirmək lazımdır.

Müasir dövrdə ölkənin və ya regionun hər bir sahədə inkişafı bilavasitə həmin ölkənin iqtisadiyyatı ilə əlaqədardır. Həmçinin qloballaşan dünyada iqtisadi inkişafın aparıcı ünsürü xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr qurmaqdır. Xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr qurmaqda isə aparıcı ünsürlərdən biri heç şübhəsiz hal-hazırda dünyada bir nömrəli enerji mənbəyi olan neft və təbii qaz ehtiyatlarıdır. Neft və təbii qaz ehtiyatları artıq tək-cə enerji sahəsində deyil, eyni zamanda ölkələrin iqtisadi inkişafında da aparıcı ünsür rolunu oynayır.

Enerji istehsalın artırılması və cəmiyyətlərin rifah səviyyələrinin yüksəldilməsi üçün bir vasitəsidir. Buna görə də enerji, iqtisadi və sosial inkişafın əsasını təşkil edir. Enerji resurslarının vaxtında və aşağı xərclə təmin edilməsi də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Dünya əhalisi artdıqca neft və təbii qaza olan ehtiyac da artmağa davam etməkdədir. Bu səbəblə dünyadakı neft və təbii qaz sərvətləri tükənənə qədər və ya bu enerji mənbələrindən daha az xərclə istehsal olunan alternativ enerji növləri tapılana qədər, neft və təbii qaz əhəmiyyətini qoruyacaq və bu enerji qaynaqları üzərində edilən mübarizələr də uzun illər davam edəcək. Mövcud şəraitdə isə Mərkəzi Asiya ölkələrinin və Azərbaycanın yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək öz enerji qaynaqlarından istifadə edərək öz inkişaflarını təmin etməkdədirlər. Regionun enerji potensialını və dünyanın getdikcə artan tələbatını nəzərə alan dünya ölkələrinin bu regiona olan marağı getdikcə artmaqdadır. Bu da öz növbəsində böyük enerji layihələrinin həyata keçirməyə imkan yaradır.

Günümüzün tələblərinə uyğun olaraq enerji ,ölkələr arasındakı əlaqələrdə ən əhəmiyyətli vasitələrdən biri olmuşdur. İstehsalçı və istehlakçı dövlətlər, fərqli məqsədlərlə də olsa özenerji siyasətlərini formalaşdırmışlar. İstehsalçı dövlətlər, öz enerji qaynaqları hesabına fərqli istehlakçılara neft və ya təbii qaz sataraq, ixracat gəlirlərini müəyyən bir səviyyədə saxlamaq hədəfindədirlər. İstehlakçidövlətlər isə, mənbənin davamlılığı, nəqliyyatının təhlükəsizliyinin, yeni qaynaqların tapılması və qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsi üzərində öz enerji siyasətlərini formalaşdırırlar.

I FƏSİL. CƏNUBİ QAFQAZ VƏ MƏRKƏZİ ASIYA ÖLKƏLƏRİNDƏ XARİCİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ-KONSEPTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində xarici iqtisadi fəaliyyətin formalaşması qanunauyğunluqları

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı zamanı onun məzmununda baş verən dəyişikliklər bu mürəkkəb sistemin ayrılmaz hissələri kimi çıxış edən ölkələrin iqtisadiyyatında müvafiq dəyişikliklərinin aparılmasını şərtləndirir. Xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi şəraitində kiçik ölkələrin xarici iqtisadi inkişaf strategiyalarının seçimi daha da aktuallaşır. Çünki, açıq iqtisadiyyat şəraitində böyük ölkələrlə müqayisədə bu ölkələrin iqtisadi həyatında xarici iqtisadi əlaqələr daha böyük rol oynayırlar.

Xarici iqtisadi strategiyanın seçilməsi, işlənib hazırlanması və onun dövrün tələblərinə uyğun olaraq dəyişdirilməsi zamanı milli iqtisadiyyatın institusional, coğrafi və sahəvi prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Prioritet anlayışının məzmununa gəldikdə isə, onu qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi inkişafın prioritetləri haqqında təsəvvürlər iqtisadi ədəbiyyatda dumanlı şəkildə göstərilir. Fikrimizcə hər şeydən əvvəl bu anlayışın özünə aydınlıq gətirmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın tanınmış iqtisadçı alimi Ş. Hacıyev özünün «Azərbaycan dünya birliyi yolunda xarici iqtisadi inkişafın strategiyası» əsərində sözügedən anlayışın sxematik modelini çox aydın bir şəkildə ortaya qoymuşdur. Ona görə də apardığımız təhlil zamanı biz həmin modeli əsas götürürük. Bu modelin mahiyyətində duran isə odur ki, xarici iqtisadi inkişafın prioritetləri, yəni onun tərkib elementlərindən hansına daha çox üstünlük verilməsi onların geoiqtisadi, sahəvi və instiutsional məzmun kəsb etmələri baxımından müəyyənləşdirilərək qəbul edilir.

Milli iqtisadi inkişafın bütün göstəricilərinə və əlamətlərinə görə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin oxşarlığı həddən artıq çoxdur. Bu baxımdan

onların xarici iqtisadi inkişaf strategiyalarının prioritetləri də əksər hallarda oxşarlıq təşkil edir.

Bu ölkələrin xarici iqtisadi inkişaf prioritetlərin müəyyənləşdirilməsindən əvvəl onların inkişafında olan oxşarlığı göstərmək yerinə düşərdi. Həmin oxşarlıqlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğıstan və Tacikistan eyni subregionda yerləşirlər (Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya);

- Bu ölkələr «Qərb - Şərq» dünya kommunikasiya koridorunun üzərində yerləşirlər;

- Təbii resurslarla və əmək resursları ilə zəngin olan bu ölkələrdə yaşayan əhəlinin 90% - ə qədəri islam sivilizasiyası dəyərlərinin daşıyıcısıdır;

- Keçmiş SSR-i respublikaları olaraq 1991-ci ildən müstəqillik qazanmış və suveren inkişaf yoluna qədəm qoymuşlar;

- Bazar iqtisadiyyatı və hüquqi dövlət formalaşdırmaq yolunu tutmuşlar və s.

Bu ölkələrin milli inkişaf xüsusiyyətləri oxşar olduğu kimi, onların yaşadıkları problemlər də, demək olar ki, oxşardır.

Inkişaf göstəricilərində, əlamətlərində, xüsusiyyətlərində və problemlərində oxşarlığı əsas tutaraq Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici iqtisadi inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirərək. Qeyd etdiyimiz kimi, bu prioritetlər müxtəlif məzmunludur. İlk əvvəl bu ölkələrin geoiqtisadi baxımdan prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, bu ölkələrin sabitqədəmli və dayanıqlı inkişafı geoiqtisadi qüvvələrin maraqlarının regionda reallaşdırılmasından birbaşa asılıdır. Bu asılılıq isə təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi və hərbi- strareji məzmun kəsb edir.

SSRI-nin dağılması nəticəsində müstəqillik əldə etmiş Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri milli ideya seçimi və bu ideyanı reallaşdırmaq istiqamətində milli dövlətçiliklərini formalaşdırmağa başladılar. Keçmiş SSRI-nin hüquqi varisi kimi dünya birliyi tərəfindən tanınmış Rusiya birtərəfli şəkildə Qərbe oriyentasiyasını məqbul saydı ki, bu da Amerika Birləşmiş Ştatları üçün Cənubi Qafqazda

və Mərkəzi Asiyada yaranmış əlverişli şərait kimi çıxış etdi.

ABŞ sözügedən regionda öz geosiyasi və geoiqtisadi maraqlarını reallaşdırmaq istiqamətində ardıcıl fəaliyyətdə başladı. Bu fəallaşma Cənubi Qafqaz və Xəzərətrafi məkanda özünü daha qabarıq şəkildə göstərməyə başladı. Bu da onunla bağlı idi ki, Xəzəryanı məkan təbii enerji resursları ilə çox zəngindir.

ABŞ enerji resursları ilə zəngin Xəzəryanı ölkələrdə Rusiyanın inhisacı mövqələrinin zəiflədilməsi və özünün hökmran mövqələrini bərqərar etmək üçün bir çox geoiqtisadi vasitə və metodlardan istifadə etməyə başladı. Onu da qeyd etmək ki, bu məsələdə Avropa İttifaqının maraqları ilə ABŞ-ın maraqları üst-üstə düşürdü.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə doğru irəliləmənin ilkin mərhələsində ABŞ və AI əhəmiyyətli uğurlar əldə etdilər. Bu prosesdə əsas həlqə kimi Azərbaycan çıxış etdi. Məhsulun pay bölgüsü formasında razılaşma yolu ilə bağlanan «Əsrin kontraktı» müqaviləsinə əsasən «Azəri», «Çıraqlı» və «Günəşli» yataqlarından 30 il ərzində neft çıxarılması nəzərdə tutulmuşdu.

Xalis geosiyasi layihə kimi çıxış edən Bakı – Tbilisi – Ceyhan (BTC) neft kəmərinin çəkilməsini və işə salınmasını ABŞ və AI-nin ikinci uğuru kimi qəbul etmək olar.

ABŞ və AI-nin geoiqtisadi və geosiyasi maraqlarının reallaşması prosesində Azərbaycan Rusiyadan qaz asılılığı da azalmaqdadır. «Şahdəniz» qaz yatağının kəşf edilməsi ilə vəziyyət kəskin şəkildə dəyişməyə başladı. Elə birinci il Azərbaycan 1,5 mlrd.kub.m. qaz əldə edə bildi. 2008-ci ildə bu rəqəmin 3 mlrd.kub.m. təşkil etməsi gözlənilirdi. Artıq Azərbaycan qazının Cənubi Qafqaz qaz kəməri vasitəsi ilə ixrac edilməsi planlaşdırılır. Beləliklə, illik gücü 16-20 mlrd.kub.m. təşkil edən Bakı – Tbilisi – Ərzurum (BTƏ) qaz kəmərinin çəkilişi üzrə müqavilə imzalanmışdır. Bu kəmərin vasitəsi ilə Yunanıstanın və İtaliyanın təbii qazla təmin olunması planlaşdırılır. Gürcüstan isə bu layihənin reallaşdırılması prosesində tranzit ölkə kimi ildə 0,8 mlrd.kub. m. qaz alacaqdır.

Bir məsələni də qeyd etmək ki, Bakı – Tbilisi – Ceyhan (BTC) və Bakı – Tbilisi – Ərzurum (BTƏ) Mərkəzi Asiya ölkələrində olan təbii enerji resurslarına çıxış əldə etmək üçün körpü rolunu oynayır. Belə ki, bu kəmərlərə Kazaxstan neftinin və

Türkmənistan qazının ötürülməsi strateji hədəflər kimi seçilmişdir.

Beləliklə, dünya strateji qüvvələrinin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrindəki geosiyasi və geoiqtisadi maraqlarının reallaşmasının birinci mərhələsi ABŞ və Qərbi Avropanın regionda bir sıra mövqe qazanmaları, Rusiyanın isə ardıcıl olaraq bu mövqeləri itirməsi ilə səciyyələnir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ, AI və Rusiyanın sözügedən regionda maraqlarının reallaşdırılmasının ikinci mərhələsində Rusiya təşəbbüsü ələ keçirir. Bu yeni mərhələ V.Putin hökumətinin fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu mərhələdə Rusiya Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin təbii enerji ehtiyatlarının hasilatı və nəqli üçün nəzərdə tutulmuş layihələrin baş oyunçusuna çevrilir.

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda yuxarıda adı çəkilən ABŞ, AI və Rusiyadan başqa strateji maraqları olan Türkiyə, İran, Pakistan, Çin və Hindistanın fəallığının güclənməsi müşahidə olunmaqdadır.

Bir sıra enerji layihələrinin iştirakçılarına çevrilmiş bu ölkələrin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində olan strateji maraqlarının xarici iqtisadi inkişafın prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində nəzərə alınmaması da metodoloji baxımdan yanlış addım kimi qiymətləndirilməlidir.

Aparılan təhlilər nəticəsində belə bir qənaətə gəlinir ki, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin coğrafi istiqamətləri hər şeydən əvvəl ABŞ, AI və Rusiyanın, sonra isə Çin, Hindistan, İran və Türkiyə kimi regional güc mərkəzlərinin strateji maraqlarının reallaşdırılması prizmasından baxılıb qiymətləndirilərək müəyyənləşdirilməlidir. Elə bu səbəbə görə də Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri müstəqilliyin ilk illərində daha çox Avroatlantik məkana inteqrasiyanı əsas prioritet kimi götürmüşdülər. Bu gün isə, sözügedən ölkələr çoxvektorlu xarici iqtisadi əməkdaşlığa daha çox üstünlük verirlər.

Xarici iqtisadi inkişafın institusional məzmununun təhlili nəticəsində isə başqa keyfiyyətli bir mənzərə ilə üzləşirik. Fikrimizcə, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin institusional məzmunlu xarici iqtisadi inkişaf prioritetləri aşağıdakılar olmalıdır:

- beynəlxalq və regional iqtisadi təşkilatlara üzvlük və bu təşkilatlarla,

əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

- yeni tipli korporativ biznesin formalaşdırılması və həmin strukturların vasitəsilə dünya gəlirlərinin bölüşdürülməsində fəal iştirakın təmin edilməsi;

- ixracat yönümlü iqtisadi sahələrin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üzrə müvafiq tənzimləmə orqanlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi (ixracın stimullaşdırılması, ixracat sindikatlarının yaradılması və s.);

- beynəlxalq maliyyə və qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət göstərən milli mənsubiyyətli strukturların formalaşdırılması və s.

Cənubi Qafaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici iqtisadi inkişafının prioritetlərinin sahəvi məzmununa gəldikdə isə, bu prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi beynəlxalq bazarlar sisteminin konyukturası ilə funksional asılılıqdadır. Belə ki, beynəlxalq bazarlarda qlobal tələb və onun çeşidi daim dəyişir.

Ona görə də bu dəyişikliklərə uyğun olaraq sözügedən ölkələrdə fasiləsiz olaraq iqtisadiyyatın struktur baxımdan yeniləşməsi həyata keçirilməlidir. Struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ilə paralel olaraq bu ölkələrin hazır məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşması və diversifikasiya olunmuş milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması əsas prioritetlər kimi qəbul olunmalıdır.

1.2. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf xüsusiyyətləri

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiyası prosesi öz başlandığını əsasən sosialist təsərrüfat sistemi dağıldığı zamandan götürür. Həmin dövrdən başlayaraq bu günə kimi davam edən bu inteqrasiya prosesinin səmərəliliyinin təmin edilməsi sözügedən regionda yerləşən hər bir ölkənin strateji maraqlarının reallaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu səbəbdən regiona daxil olan ölkələrin xarici iqtisadi strategiyasının konseptual qoyuluşu onların xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyinin təmin edilməsinin ilkin şərti kimi çıxış edir.

Qloballaşma prosesinin gücləndiyi şəraitdə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionuna daxil olan ölkələrin xarici iqtisadi inkişaf modelinin konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanması zamanı hər şeydən əvvəl sözügedən ölkələrin iqtisadi inkişafına təsir edən xarici və daxili amillərin qiymətləndirilməsi lazımdır. Ancaq bu amillərin üzə çıxarılaraq obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsindən sonra hansı ölkə üçün hansı xarici iqtisadi inkişaf modelinin daha münasib olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Inkişafa təsirin daxili və xarici amillərini qiymətləndirdikdən öncə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionu ölkələrinin coğrafiyasını dəqiqləşdirmək məqsəduyğun olardı. Belə ki, elmi ədəbiyyatda bu ölkələrin coğrafiyasına fərqli yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, keçmiş sovet ədəbiyyatında və postsovet ədəbiyyatında Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya dedikdə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Tacikistanın yerləşdikləri məkan başa düşülür. Bəzi beynəlxalq ədəbiyyatda bu siyahıya Qazaxstan da əlavə edilir. Ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların nəşr etdikləri hesabat və statistik məzmunlərdə isə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionuna 9 ölkə daxil edilir: Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxstan, Monqolustan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan və Tacikistan. Tədqiqatın obyektini müəyyənləşdirərkən biz məhz Beynəlxalq Millətlər Təşkilati, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların metodologiyasını əsas götürürük, yəni Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionuna doqquz ölkənin daxil olduğunu qəbul edirik.

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin müasir iqtisadi inkişaf dövrü qarşısalınmaz qlobal transformasiya prosesləri ilə səciyyələnir. Bu qlobal transformasiyalar sözügedən dövlətlərin qarşısına bir çox yeni problemlər çıxarır. Sözügedən problemlərin həlli ilə ilk növbədə iqtisadi istiqamətli nəzəri və tətbiqi elmlər məşğul olmalıdır.

Belə bir dəyişən şəraitdə sabitqədəmli iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün ölkənin subregionda, regionda və qlobal iqtisadi məkanda orientirlərini müəyyənləşdirmək, onların dünya gəlirlərinə çıxışının mexanizmini işləyib hazırlamaq və eyni zamanda beynəlxalq və regional iqtisadi güc mərkəzlərinin ölkənin iqtisadi

məkanında maraqlarının milli maraqların xeyrinə uzlaşdırılması zəruriyyəti artır.

Cədvəl 1

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri haqqında bəzi coğrafi və iqtisadi məlumatlar

<i>Məlumatlar</i> <i>Ölkənin adı</i>	<i>Ərazisi (kv.km)</i>	<i>Əhalisinin sayı (2012-ci il)</i>	<i>*ÜDM (2011 cü il mlrd.\$)</i>	<i>Iqtisadiyyatın sektorlarına görə ÜDM-nin tərkibi (%-lə)</i>			<i>Gəlirlər</i>	<i>Xərclər</i>	<i>Dövlət borcu (2011-cü il)</i>	<i>Xarici borc (2011-cü il)</i>
				<i>K/t</i>	<i>Sən.</i>	<i>X.s</i>				
1.Azərbaycan	86.600	7911.974	30,01	14,1	45,7	49,2	2,7	2,8	ÜDM-nin 18,9%	1.832 mlrd.\$
2.Gürcüstan	86700	4677401	14,45	20,5	22,6	56,9	671,7	804,7	-	1,8
3.Ermənistan	29800	2982904	13,65	22,9	36,1	41,1	428,1	491,2	-	905 mln.\$
4. Qazaxstan	2717300	15185144	118,4	7,4	37,8	54,8	8,67	8,968	ÜDM-nin 13,7%	26,03 mlrd.\$
5.Özbəkistan	447400	26851195	47,59	38	263	35,7	2,457	2,482	ÜDM-nin 41,5%	4,351 mlrd.\$
6.Monqolustan	156116	2791272	5,332	21,6	2,14	58	0,582	0,602	-	1,191 mlrd.\$
7.Türkmənistan	488100	4952081	27,6	285	42,7	28,8	3,05	3,05	-	5 mlrd.\$
8.Qırğızstan	198500	5146281	8,495	38,5	22,8	38,7	0,4313	0,4454	-	1,97 mlrd.\$
9.Tacikistan	143100	7163506	7,95	23,7	24,3	52	0,3112	0,345	-	888 mln.\$

*Alıcılıq qabiliyyəti paritetinə görə hesablanmışdır.

Ölkənin xarici iqtisadi inkişaf vektorlarının formalaşması prosesi zamanı bir əhəmiyyətli məqamı diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır ki, qlobal iqtisadi sistemə daxil olan ölkələrin iqtisadi situasiyalara təsir dərəcələri müxtəlifdir.

Qloballaşan dünyanın bazarlar sistemində iqtisadi situasiyaya təsir edərək həmin situasiyanı dəyişdirmək iqtidarında olmayan ölkələr dünya birliyi sistemində «kiçik ölkələr» kimi səciyyələnirlər. Belə ölkələrin xarici iqtisadi vektorlarının formalaşmasına müxtəlif məzmunlu amillər təsir göstərir. Bu amillər içərisində beynəlxalq güc mərkəzlərinin siyasi, iqtisadi və strateji maraqlarının kiçik ölkələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin formalaşmasına təsiri dominantlıq təşkil edir. Həmin maraqların reallaşma mexanizminin əsas elementləri kimi isə transmilli korporasiyalar, «böyük» ölkələrin milli dövlətlərinin təşəbbüsləri ilə yaradılaraq formalaşdırılmış beynəlxalq təşkilatlar çıxış edir.

Onu da qeyd edək ki, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri dünya birliyi sistemində «kiçik ölkələr» kimi səciyyələnilər.

Cədvəl 2

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici ticarət əlaqələri haqqında bəzi statistik göstəricilər

<i>Məlumatlar</i> <i>Ölkənin adı</i>	<i>İxrac (mlrd. \$-lə 2011-cü il)</i>	<i>İdxal (mlrd. \$-lə 2011-cü il)</i>	<i>İxrac olunan əsas mallar</i>	<i>İdxal olunan əsas mallar</i>	<i>Qızıl valyuta ehtiyatı (2011 il)</i>
1. Azərbaycan	3.168	3.622	Neft və qaz (90%) maşınlar. Pambıq, ərzaq məhsulları	Maşın və avadanlıqlar, ərzaq malları, metal və kimya məhsulları	875 mln. \$
2. Gürcüstan	0,9094	0,8066	Metallom, maşınlar, yanacaq, reeksportu, çay, çaxır	Yanacaq, maşın və avadanlıqlar, buğda və digər qida məhsulları	231,4 mln. \$
3. Ermənistan	0,85	1,3	Texniki almaz, mineral məhsullar qida məhsulları, enerji resursları	Təbii qaz, neft, tütün məhsulları, qida məhsulları	555 mln. \$
4. Qazaxstan	18,47	13,07	Neft və neft məhsulları (58%), qara metallar (24%), ximikatlər, maşınlar, buğda, yun, ət, kömür	Maşın və avadanlıqlar (41%), metal məhsulları (28%), qida məhsulları	14,35 mlrd. \$
5. Özbəkistan	3,7	2,82	Pambıq (41,5%), qızıl (9,6%), mineral gübrələr, qara metallar, parçalar, qida məhsulları, avtomobillər	Maşın və avadanlıqlar (49,8%) qida məhsulları (16,4%), ximikallar, metallar	1,603 mlrd. \$
6. Monqolustan	0,853	1	Mis, ev heyvanları, heyvandarlıq məhsulları, yun, dəri, əlvan metallar	Maşın və avadanlıqlar, yanacaq, avtomobillər, ərzaq malları, sənaye istehlak malları, tikinti materialları, qənd, çay	-

<i>Məlumatlar</i> <i>Ölkənin adı</i>	<i>İxrac (mlrd. \$-lə 2011-cü il)</i>	<i>İdxal (mlrd. \$-lə 2011-cü il)</i>	<i>İxrac olunan əsas mallar</i>	<i>İdxal olunan əsas mallar</i>	<i>Qızıl valyuta ehtiyatı (2011 il)</i>
7. Türkmənistan	4	2,85	Qaz, neft, neft məhsulları, pambıq, parçalar	Maşın və avadanlıqlar, ərzaq məhsulları	3,034 mlrd. \$
8. Qırğızstan	0,6467	0,7751	Pambıq, yun, ət, tütün, qızıl, civə, uran, təbii qaz, elektroenerji, maşınlar, ayaqqabı	Neft və qaz, maşın və avadanlıqlar, ximikallar, qida məhsulları	498,7 mln. \$
9. Tacikstan	1,13	1,3	Alüminium. Elektroenerji, pambıq, meyvə, bitki yağı, parçalar.	Elektroenerji, neft məhsulları, maşın və avadanlıqlar, ərzaq məhsulları	145,3 mln. \$

Cədvəllərdə (1-ci və 2-ci cədvəldə) verilən göstəricilərin müqayisəli təhlili əsasında bir neçə qənaətə gəlmək mümkündür:

1) Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin inkişaf üçün ərazi və əhali baxımdan çox böyük potensial imkanları olsa da, bu imkanların çox az hissəsi reallaşdırılır;

2) Sözügedən ölkələrin iqtisadi inkişafında xarici sektorun rolu artır, çəkisi isə azalır;

3) İstər Cənubi Qafqaz, istərsə də Mərkəzi Asiya ölkələrinin ixracatının strukturuna hasilat sənayesi, xammal və yarımfabrikatların xüsusi çəkisi dinamik şəkildə artır, emaledici sahələrin və hazır məhsulların xüsusi çəkisi isə dinamik şəkildə azalır;

4) Sözügedən ölkələrin əksəriyyətinin xarici borc problemi kəskin xarakter daşımır və s.

Həyata keçirilən nəzəri və empirik təhlil göstərir ki, istər Cənubi Qafqaz, istərsə də Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici iqtisadi inkişaf strategiyasına «təchizat-satış» modeli uyğun gəlir. Əgər biz ölkələrin xarici iqtisadi inkişafına model baxımından

yanaşsaq, onda görürük ki, «təchizat-satış» modeli milli-iqtisadi inkişafın ən aşağı səviyyəsinin xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, «təchizat-satış» modelindən sonra xarici iqtisadi strategiyanın daha inkişaf etmiş səviyyəsinə uyğun gələn «ticarət» modeli, bundan sonra isə xarici iqtisadi strategiyanın «geoiqtisadi» modeli gəlir. Yeri gəlmişkən bir məsələni də deyək ki, bu gün inkişaf etmiş ölkələrin hamısının xarici iqtisadi strategiyası «geoiqtisadi» modelin xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.

1.3. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici iqtisadi fəaliyyəti sferasında islahatların zəruriliyi

Xarici iqtisadi strategiyanın «təchizat-satış» modeli əsasında həyata keçirilməsi ilk əvvəl ölkənin dünya gəlirlərinin mənimsənilməsində rolunu azaldır, onun iqtisadi təhlükəsizliyinə qarşı yeni təhdidlər yaradır və son nəticədə milli iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin «xammal əlavəsinə» çevirir. Deməli, sözügedən ölkələrin xarici iqtisadi inkişafı yeni konseptual əsasda formalaşdırılmalı və onun müvafiq reallaşma mexanizmi hazırlanmalıdır. Çünki, obyektiv xarakter daşıyan qloballaşma prosesləri bu ölkələrdən heç vaxt yan keçməyəcəkdi.

Bundan başqa, qloballaşma proseslərinin intensivləşməsi isə öz növbəsində ölkənin iqtisadi inkişafında istər-istəməz xarici amillərin rolunu artıracaqdır. Belə çıxır ki, xarici iqtisadi liberallaşma və xarici iqtisadi inteqrasiya milli iqtisadiyyat üçün qaçılmaz olan obyektiv bir prosesdir və xarici iqtisadi sektor bu proseslərdə «körpü» rolunu oynayır. Bu məsələyə münasibətdə rus alimi G.Q. Koçetov haqlı olaraq qeyd edir ki, «...hər bir ölkə öz milli iqtisadi mənafeələrini reallaşdırmaq üçün xarici iqtisadi sfera ilə qarşılıqlı təsiri təmin edən milli iqtisadi atributlar sistemini müstəqil şəkildə bir araya gətirir və bu xarici iqtisadi model milli iqtisadiyyatla xarici dünya arasında özünəməxsus körpü kimi çıxış edir».

Bu «körpünün» möhkəm dayaqlar üzərində qurulması, «körpüdə ikitərəfli yolun təmin edilməsi» və «körpüdən sonra xarici iqtisadi məkanlarda magistral yolların salınması» Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin milli-iqtisadi inkişafında

həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Empirik təhlilin nəticəsində gəldiyimiz ikinci elmi ümumiləşdirmə ondan ibarətdir ki, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinin əksəriyyəti xarici ticarətlə bağlıdır və bu əlaqələr sistemsiz xarakter daşıyır. Bu özünü sözügedən ölkələrin xarici ticarət tərəfdaşlarının tez-tez dəyişilməsində daha qabarıq şəkildə göstərir.

Cədvəl 3

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin əsas xarici tərəfdaşlığı (2010 və 2011-cü illərin məlumatları)

Ölkələr	Ölkələrin xarici ticarət tərəfdaşları	
	İxrac üzrə	İdxal üzrə
1. Azərbaycan	İtaliya (34,1%), Çexiya (11,4%), Almaniya (10,5%), Fransa (8,2%), Türkiyə(5,9%), Gürcüstan (4,5%), Rusiya (4%)	Rusiya(15,5%), Türkiyə(12%), Böyük Britaniya (8,7%), Almaniya (8,1%), Çin (7,8%), Ukrayna (5,4%), İtaliya (4,6%), ABŞ (4,6%), Qazaxıstan (4,3%)
2. Gürcüstan	Türkiyə (23,3%), Yunanstan (11,9%), Rusiya (8,9%), ABŞ (6,5%), Türkmənistan (5,8%), İtaliya (5,5%), İspaniya (5,2%)	ABŞ (11%), Türkiyə (10,6%), Rusiya (10,3%) Azərbaycan (8,2%), Almaniya (6,5%), Fransa (6%), Ukrayna (5,7%), İtaliya (5,2%), Bolqariya (4,9%)
3. Ermənistan	Belçika (18,5%) Böyük Britaniya (17%), İsrail (13%), Rusiya (11,6%), İran (8%), ABŞ (6,3%) Almaniya (6,1%)	Rusiya (14,2%), Belçika (12%) ABŞ (9,9%), İsrail (9,3%), İran (9,2%), Almaniya (7%), BƏƏ (5,6%), İtaliya (4,9%)
4. Qazaxıstan	Bermud adaları (16,8%), Asiya (15,5%), Çin(10,3%), Almaniya (9,4%), İsveçrə (6,3%).	Rusiya (34,9%), Çin (18,4%), Almaniya (9,1%).
5. Özbəkistan	Rusiya(21,8%), Çin (9,5%), Tacikistan (6,3%), Cənubi Koreya (5,8%),	Rusiya (22,3%), ABŞ (11,5%), Cənubi Koreya (10,2%), Almaniya (9,6%),

Ölkələr	Ölkələrin xarici ticarət tərəfdaşları	
	İxrac üzrə	İdxal üzrə
	Türkiyə (5,3%), Qazaxstan (5,2%), Yaponiya (4,4%), ABŞ (4,2%)	Çin (6,6%), Qazaxstan (5,5%), Türkiyə (5,4%)
6. Monqolustan	Çin (46,7%), ABŞ(32%), Rusiya (6,5%), Cənubi Koreya (5,1%)	Rusiya (33,9%), Çin (19,8%), Cənubi Koreya 12,1%), Yaponiya (5,7%), Almaniya (5,2%)
7. Türkmənistan	Ukrayna (39,3%), İtaliya (18,2%). İran (14,8%), Türkiyə (6,5%)	Rusiya (21,5%), Ukrayna 15,3%), Türkiyə (9,4%), BƏƏ (7,6%), Almaniya (4,2%) Çin (4,2%)
8. Qırğızstan	BƏƏ (24,7%), İsveçrə (20,3%), Rusiya (16,7%), Qazaxstan (9,8%), Kanada (5,3%), Çin (4%)	Rusiya (24,7%), Qazaxstan (24%), Çin (10,3%), ABŞ (6,7%), Özbəkistan (5,5%), Almaniya (5,3%)
9. Tacikistan	Hollandiya (25,4%), Türkiyə (24,4%), Latviya (9,9%), İsveçrə (9,7%), Özbəkistan (8,5%), Rusiya (6,6%), İran (6,4%)	Rusiya (20,2%), Özbəkistan (15,1%), Qazaxstan (10,9%), Azərbaycan (7%), Ukrayna (7%), Rumıniya (4,4%)

Cədvəldən görüldüyü kimi, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici ticarətinin coğrafiyası demək olar ki, yalnız Avrasiya materikində yerləşən ölkələri əhatə edir. Bundan başqa, sözügedən ölkələrin xarici ticarət əlaqələri ölkənin yerləşdiyi regionda yerləşən ölkələrlə deyil, həmin regiondan çox uzaqlarda yerləşən ölkələrlə daha sıxdır. Bu vəziyyət xarici iqtisadi əlaqələri təhlil olunan ölkənin region ölkələri ilə qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlığının həddən artıq aşağı səviyyədə olduğunu göstərir.

Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionlarında yerləşən ölkələrin ümumi xarici iqtisadi inkişaf göstəricilərinin təhlili göstərir ki, bu ölkələrin sabitqədəmli inkişafının təmin edilməsi beynəlxalq iqtisadiyyatda mövcud olan situasiyadan, ölkənin xarici iqtisadi sektorunun və milli iqtisadiyyatın vəziyyətindən asılıdır. Bu

baxımdan sözügedən ölkələrin xarici iqtisadi əməkdaşlığının milli-iqtisadi maraq baxımından təşkili zamanı qeyd olunan səviyyələrdə situasiyaya təsir göstərən bütün amillər nəzərə alınmalı və onlar təsir dərəcələrinə görə qruplaşdırılmalıdırlar.

Bir çox tədqiqatçılar «kiçik ölkələrin» iqtisadi inkişafında inkişaf etmiş ölkələrin, xüsusilə ABŞ-ın həlledici rolunu qeyd edirlər. Bəzi tədqiqatçılar isə bu proseslərdə ABŞ-ın dominant mövqelərdə durduğunu və bütün «kiçik ölkələrin» xarici iqtisadi inkişaf vektorlarının formalaşmasında məhz bu ölkənin müstəsna rol oynadığını israr edirlər. Bu baxımdan amerikan politoloqu Zbuqnov Bjezinskinin fikirləri müəyyən maraq kəsb edir.

Onun fikrincə, qloballaşma prosesində bütün dünya ölkələri xarici iqtisadi inkişaf strategiyasını həyata keçirəndə ABŞ amilinin stuasiyaya təsirini daim nəzərdə saxlamalıdırlar. Belə ki, bir gün ABŞ beynəlxalq, regional və lokal səviyyələrdə öz hegemon mövqeyini bərqərar edə bilmişdir. Amerikan siyasətçisi Zbinnev Bjezinskinin sözləri ilə desək, «tarixdə ilk dəfə olaraq bir dövlət həqiqətən dünya fəvqəldövləti kimi çıxış edir».

Əlbəttə, Zbinnev Bjezinskinin sözlərində böyük həqiqət vardır. Amma onu da deyək ki, bu gün Çinin, Şindistanın, Britaniyanın, həmçinin Rusiyanın beynəlxalq iqtisadi situasiyaya təsirini görməmək mümkün deyildir. Ona görə də Bjeszinskinin dedikləri ilə tam şəkildə razılaşmaq olmaz. Bir məsələni də qeyd edək ki, sözügedən ölkələrin dünyanın perspektiv inkişafında özlərini necə aparmaqlarını qabaqcadan proqnozlaşdırmaq çox çətin məsələdir.

Beləliklə, hər hansı bir milli iqtisadiyyat xarici dünyaya yalnız öz milli maraqlarının prioritetləri və xarici iqtisadi institutları sistemi prizmasından baxır. Bu baxımdan müasir beynəlxalq iqtisadi gerçəklikdə hər bir ölkənin yüksələn xətlə inkişafı üç strateji komponentin uzlaşdırılmasını tələb edir:

- xarici sferada formalaşan situasiya;
- milli maraqlar, prioritetlər və xarici iqtisadi institutlar sisteminin vəziyyəti;
- milli iqtisadiyyatın mövcud durumu.

Ölkənin xarici iqtisadi strategiyasının həyata keçirilməsində qeyd olunan strateji komponentlərin düzgün qiymətləndirilməsi və onlardan hər hansı birinin rolunun

azaldılması beynəlxalq iqtisadi aləmdə ölkənin mövqələrinə mənfi təsir göstərir.

Yekun olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, sözügedən amillərin düzgün qiymətləndirilməsi səmərəli xarici iqtisadi inkişaf sistemini formalaşdırır və ölkənin istehsal həlqələrini tədricən onun hüdudlarından kənara çıxarır. İnkişaf etmiş ölkənin xarici iqtisadi inkişaf təcrübəsi göstərir ki, bu strategiya dünya gəlirlərinin bölüşdürülməsində ölkənin fəal iştirakçıya çevrilməsinin ən optimal yoludur.

FƏSİL II. CƏNUBİ QAFQAZ VƏ MƏRKƏZİ ASIYA ÖLKƏLƏRİNİN XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN VƏ GEOİQTİSADI MÖVQEYİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya: xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişaf dinamikası

Qloballaşma və regional vahidləşmə proseslərinin geniş vüsət aldığı müasir dövrün mürəkkəbliyi, habelə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda gedən ictimai-iqtisadi transformasiya proseslərinin çətinliyi sözügedən ölkələrdə sabitqədəmli milli-iqtisadi inkişafın təmin olunmasını çətinləşdirir. Əgər bu problemlərə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində həyata keçirilən hüquqi dövlət quruculuğu ilə bağlı problemləri də əlavə etsək, onda sözügedən ölkələrin regional və beynəlxalq maraqlar müstəvisində canlandırılan mənzərəsi haqqında ümumi təsəvvürə malik olmaq olar.

H.Makkinderin «Hartlend», N.Spikmenin «Rimlend» və Bzejinskinin «Böyük şahmat taxtası» kimi konsepsiya və modellər əsasında Avroasiyaya istiqamətlənən geoiqtisadi vektorların kəşib keçdiyi Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda yerləşən ölkələrin sabitqədəmli inkişafının ilkin zəruri şərti kimi, fikrimizcə, hər şeydən əvvəl inkişaf etmiş ölkələrin eksponzionist xarakterli milli-korporativ maraqları ilə sözügedən ölkələrin müdafiə xarakterli milli-iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılması çıxış edir.

Beynəlxalq strateji qüvvələrin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionundakı geoiqtisadi maraqlarının uzlaşdırılması probleminin region ölkələrinin milli- iqtisadi maraqlarının maksimum nəzərə alınması şərti ilə həlli bu ölkələrin inkişafına çox əlverişli daxili şərait yaratması kimi səciyyələnir. Məhz belə əlverişli şərait bu ölkələrin müstəqil şəkildə “manevrlər etmək” imkanlarını genişləndirir. Fikrimizcə, bu istiqamətdə atılacaq ilk addım ən yaxın gələcəyə hədəflənən effektiv xarici iqtisadi strategiyanın işlənilib hazırlanmasıdır. Belə bir strategiyanın əsasında məhz pragmatizm prinsipi dayanmalıdır. Həmin strategiyanın həyata keçirilməsi prosesi isə sistemlilik və mərhələlilik prinsipləri əsasında reallaşdırılan kompleks tədbirlərin

həyata keçirilməsini tələb edir. Bu tədbirlərin milli-iqtisadi maraqlar əsasında səmərəli reallaşdırılması isə öz növbəsində mövcud iqtisadi durumun düzgün qiymətləndirilməsini və ən azı yaxın 5-10 il ərzində milli iqtisadiyyatın ümumi görüntüsünün bir neçə variantda proqnoz modellərinin işlənilib hazırlanmasını şərtləndirir. Mövcud iqtisadi durumun obyektiv və düzgün qiymətləndirilməsinin ən zəruri şərtlərindən biri iqtisadi inkişafın retrospektiv –sistemli metodun tətbiqi vasitəsilə əks etdirilməsidir. Bu metodun tətbiqi işıqlandırılan yaxın iqtisadi keçmişin ümumi mənzərəsinin yaradılmasında tətbiqi baxımdan daha səmərəlidir. Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd edək ki, yaxın iqtisadi keçmişin yalnız sabit dövrünün obyektiv mənzərəsi proqnoz modellərin hazırlanmasında əsas ola bilər.

Mövcud iqtisadi durumun ənənəvi metodların tətbiqi vasitəsilə qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması obyektin ancaq özünün əvvəlki inkişaf mərhələsinə nisbətə dinamikasını göstərir. Adətən ekstropolyasiya metodunun tətbiqi vasitəsilə həyata keçirilən proqnozlaşdırma müəyyən zaman kəsiyində proqnozlaşdırılan obyektin eyni məkanda yerləşən obyektlərlə müqayisəli xarakteristikasını verə bilmir. Ona görə də biz Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda yerləşən ölkələrin iqtisadi inkişaf proqnozlarını bir-birinə nisbətə verməyə imkan verən “assosiativ təhlil” metodunu tətbiq etmişik.

Bu metodun global iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması prosesində tətbiq edilməsi zamanı, bizim gəldiyimiz qənaətlərdən biri odur ki, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf templərinin yavaşması ilə xarakterizə olunan indiki şəraitdə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi yüksəliş meyilləri müşahidə edilir. Bu baxımdan, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin bəzi makroiqtisadi göstəricilərinin müqayisəli assosiativ təhlili və proqnozlaşdırılması xeyli maraq doğurur.

Rəsmi statistik məlumatlar əsasında aparılan araşdırmalar sözügedən ölkələrin hər birinin özünəməxsus inkişaf xətti və fərqli problemləri olduğunu göstərmişdir. 2004-2014-ci illəri əhatə edən real ÜDM artımı, istehlak qiymətlərinin inflyasiyası, işsizlik və məşğulluq üzrə nisbi göstəricilərin müqayisəli assosiativ təhlili aparılmış və 2027-ci ilədək proqnoz verilmişdir.

2004-2014-ci illərdə real ÜDM artımı cədvəl 1-də verilmiş rəqəmlərlə ifadə

olunmuşdur.

Cədvəl 1

2004-2014-ci illərdə real ÜDM artımı, %-lə

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Azərbaycan	5,8	10	7,4	11,1	9,9	10,6	11,2	10,2	26,4	32,5	28
Qazaxstan	1,7	-1,9	2,7	9,8	13,5	9,8	9,3	9,6	9,5	9,5	8,5
Türkmənistan	-11,4	7,1	16,5	5,5	4,3	0,3	3,3	4,5	9,6	6,5	6,5
Özbəkistan	5,2	4,4	4,4	4	4,5	4,2	4,4	7,7	7	6,5	6
Ermənistan	3,3	7,3	3,3	5,9	9,6	15,1	14	10,1	13,9	13	9
Gürcüstan	10,5	3,1	2,9	1,8	4,8	5,5	11,1	5,8	9,3	8	7
Qırğızstan	9,9	2,1	3,7	5,4	5,3	0	7	7	-0,6	4	6
Tacikistan	1,7	5,4	3,7	8,3	10,2	9,5	10,2	10,6	6,7	7,5	6,1

Cədvəl 1-ə əsasən, illər üzrə ölkələrin turnir vəziyyəti cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2

1997-2007-ci illərdə real ÜDM artımına görə ölkələrin turnir vəziyyəti

		2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Azərbaycan	1	6	1	3	1	2	5	5	8	1	1	1
Qazaxstan	2	7	5	1	2	8	1	1	1	5	5	5
Türkmənistan	3	1	3	4	8	1	2	6	5	3	2	2
Özbəkistan	4	4	8	7	5	5	8	8	2	2	6	6
Ermənistan	5	5	4	8	3	7	6	2	4	6	8	3
Gürcüstan	6	2	6	5	7	6	4	7	7	4	3	8
Qırğızstan	7	8	7	6	4	4	3	4	6	8	4	4
Tacikistan	8	3	2	2	6	3	7	3	3	7	7	7

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi, 2004-ci ildə real ÜDM artımı üzrə sıra sayı 6 olan Gürcüstan lider (10,5%), Türkmənistan (3) isə autsayder (-11,4%) olmuş, Qırğızstan 9,9% artımla 2-ci, Azərbaycan 5,8%-lə 3-cü, Özbəkistan 5,2%-lə dördüncü mövqeləri tutmuşlar. Ermənistan 3,3%, Qazaxstan və Tacikistan hər biri 1,7% göstərici ilə növbəti sırada qərarlaşmışlar. 2005-ci ildə Azərbaycan lider, Qazaxstan isə autsayder olmuşdur. 2006-cu ildə Türkmənistan liderliyə yüksələrək Azərbaycanı 2-ci sərəya endirmiş, Qazaxstan isə yenə də autsayder vəziyyətində

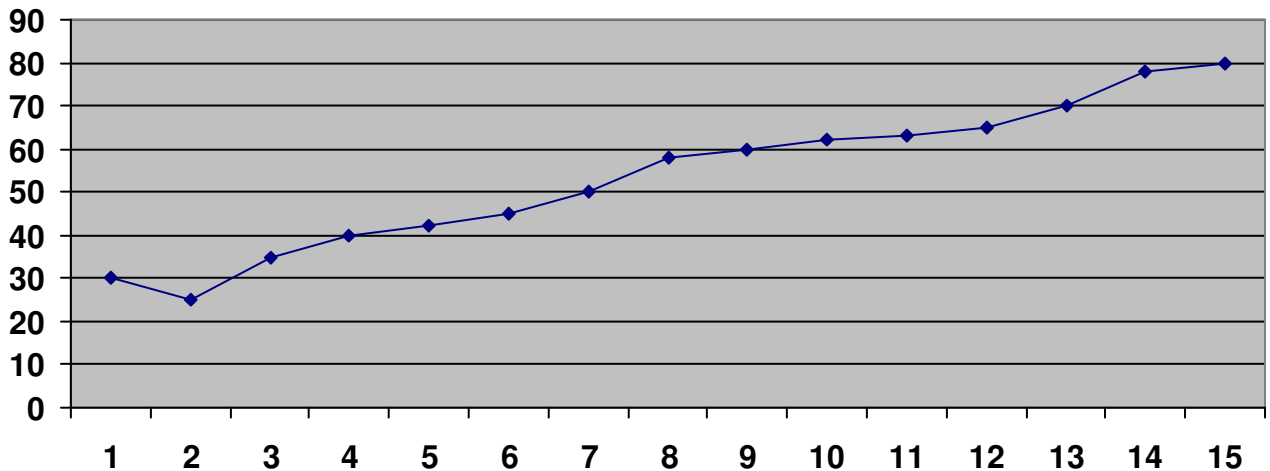
qalmışdır. 2007-ci ildə Azərbaycan yenidən liderlik mövqeyinə yüksəlmiş, Qazaxstan autsayderlikdən çıxaraq 2-ci yeri tutmuş, Gürcüstan isə autsayder vəziyyətinə düşmüşdür. 2008-ci ildə Qazaxstan lider, Azərbaycan 3-cü, Ermənistan 4-cü, Türkmənistan autsayder olmuşdur. 2009-2010-cü illərdə dalbadal Ermənistan lider, Azərbaycan isə 2-ci mövqedə qərar tutmuş, 2009-cü ildə Qırğızstan, 2010-cü ildə isə Türkmənistan son pillədə yer almışdır. 2014-cü ildə Tacikistan 1-ci, Azərbaycan 2-ci, Türkmənistan isə sonuncu olmuşdur. 2012-2013-cü illərdə Azərbaycan 1-ci, Ermənistan 2-ci, Qırğızstan sonuncu olmuş, 2014-ci ildə də bu vəziyyətin davam edəcəyi gözlənilir.

Beləliklə, real ÜDM artımı üzrə aparılan assosiativ təhlil göstərir ki, ötən 11 ildə (2004-2014-ci illərdə) Azərbaycan 5 dəfə 1-ci, 4 dəfə 2-ci, 3 dəfə 3-cü nəticə göstərmişdir. Təhlilə cəlb edilən qalan 7 ölkədən heç biri Azərbaycanın əldə etdiyi nəticəyə nail ola bilməmişdir. Bu baxımdan, Ermənistan ikinci nəticə göstərən ölkə olmuşdur. Belə ki, o, 2 dəfə 1-ci, 4 dəfə 2-ci, 1 dəfə 3-cü, 2 dəfə 4-cü, 1 dəfə 5-ci və 1 dəfə 6-cı yeri tutmuşdur.

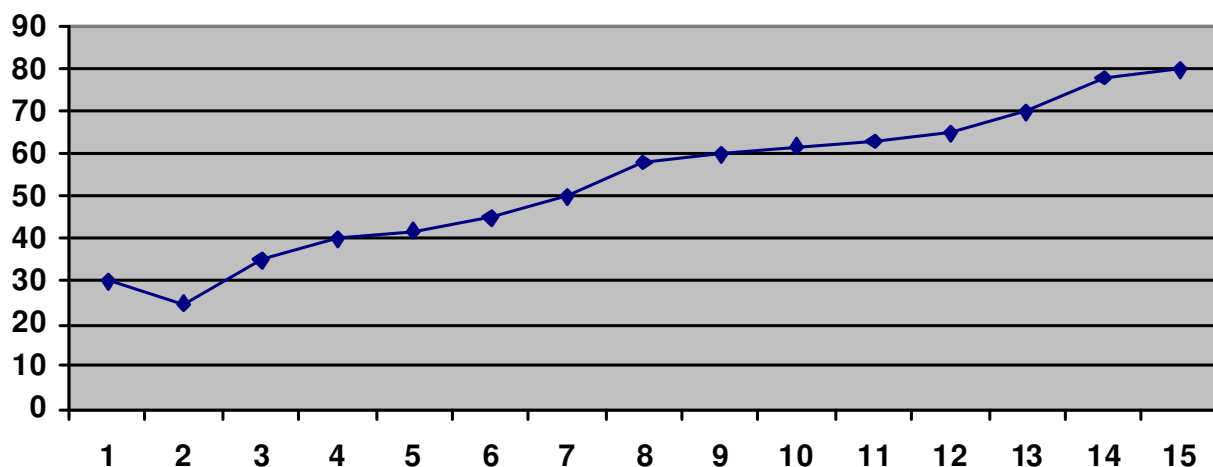
2013-2027-ci illər üzrə hesabladığımız assosiativ proqnoz Azərbaycanın lider mövqeyində möhkəmlənəcəyini, Ermənistanın isə davamlı olaraq geriləyəcəyini göstərir.

Bunu şəkil 1 və şəkil 2-də verilmiş müvafiq diaqramlardan əyani olaraq görmək mümkündür:

Şəkil 1. Azərbaycanda real ÜDM artımı

Şəkil 2. Ermənistanda real ÜDM artımı

2004-2014-ci illərdə sözü gedən ölkələrdə istehlak qiymətlərinin inflyasiyası üzrə apardığımız müqayisəli assosiativ təhlil və 2013-2027-ci illərə hesabladığımız assosiativ proqnoz real ÜDM artımının yaratdığı mənzərədən xeyli fərqlənən mənzərə açıqlamışdır.

2004-2014-ci illərdə istehlak qiymətlərinin inflyasiyası cədvəl 3-dəki kimidir.

Cədvəl 3

2004-2014-ci illərdə istehlak qiymətlərinin inflyasiyası, %-lə

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Azərbaycan	3,6	-0,8	-8,6	1,8	1,6	2,8	2,1	6,7	9,6	10	9,5
Qazaxstan	17,4	7,2	8,3	13,2	8,4	5,8	6,4	6,9	7,6	9	8,5
Türkmənistan	112	16,7	23,5	7	8,2	15	15,3	10	12	9	8,5
Özbəkistan	58,8	17,7	29	25	26,6	21,6	19	14,2	15	10,5	12,5
Ermənistan	13,9	8,7	0,7	-0,8	3,1	1,1	4,8	5,8	0,6	1,5	3
Gürcüstan	7,1	3,6	19,2	4,1	4,6	5,6	4,8	5,7	8,2	9,5	7,5
Qırğızstan	23,4	10,5	35,9	19,7	6,9	2,1	3	4,1	4,4	6,2	5,5
Tacikistan	85,4	43,1	27,4	32,8	38,6	12,2	16,3	7,2	7,2	7,5	5

Cədvəl 3-ə əsasən, illər üzrə ölkələrin turnir vəziyyəti cədvəl 4-də verilmişdir.

2004-2014-cü illərdə istehlak qiymətlərinin inflyasiyasına görə ölkələrin turnir vəziyyəti

		2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Azərbaycan	1	3	8	7	8	8	4	4	4	4	4	4
Qazaxstan	2	8	4	4	4	4	3	8	3	3	1	1
Türkmənistan	3	4	3	8	7	2	8	3	8	1	6	2
Özbəkistan	4	7	7	3	2	3	2	2	2	6	2	3
Ermənistan	5	2	5	6	3	7	6	5	1	2	3	6
Gürcüstan	6	5	2	2	6	6	1	6	5	8	8	7
Qırğızstan	7	6	6	5	1	5	7	7	6	7	7	8
Tacikistan	8	1	1	1	5	1	5	1	7	5	5	5

Cədvəl 3-dən görüldüyü kimi, 2004-ci il sözü gedən ölkələrin bəziləri üçün “iqtisadi əsəbilik” ili olmuşdur. Belə ki, həmin ildə istehlak qiymətlərinin inflyasiyası Türkmənistanda 112%, Tacikistanda 85,4%, Özbəkistanda 58,8%, Qırğızstanda 23,4%, Qazaxstanda 17,4%, Ermənistanda 14,9%, Gürcüstanda 7,1%, Azərbaycanda isə cəmi 3,6% olmuşdur. Odur ki, 2004-ci ildə Türkmənistan turnir cədvəlinin 1-ci pilləsində, Azərbaycan isə son pillədə qərar tutmuşdur. 2010-cü ilədək Azərbaycan iqtisadiyyatı istehlak qiymətlərinin inflyasiyası üzrə ən yaxşı (minimal) nəticələr əldə etsə də, 2011-cü ildən başlayaraq bu sahədə geriləmişdir. Narahat edici hal odur ki, ciddi qabaqlayıcı tədbirlər görülməzsə, bu meyil proqnozlaşdırılan illərdə də davam edəcəkdir. Yəni, real ÜDM artımı göstəricisinə görə qazanılan uğur istehlak qiymətlərinin inflyasiyası göstəricisinin pisləşməsi üzündən müəyyən qədər itirilə bilər.

Istehlak qiymətlərinin inflyasiyası göstəricisi 2013-2027-ci illərdə Azərbaycanla yanaşı, Qazaxstanda, Ermənistanda, Gürcüstanda və Qırğızstanda da pisləşməyə meyilli olacaqdır. Bu göstərici Türkmənistanda və Tacikistanda yaxşılaşacaq, Özbəkistanda isə sabit qalacaqdır.

2004-2014-ci illərdə makro iqtisadi göstəriciləri təhlil edilən ölkələrdə işsizlik səviyyəsi cədvəl 5-də verilmiş rəqəmlərlə ifadə olunmuşdur.

Proqnoz hesablamalarından aydın olur ki, 2013-2027-ci illər ərzində Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi 1,3%-dən 1,2%-ə, Qazaxstanda 7,5%-dən 6%-ə, Özbəkistanda 0,3%-dən 0,27%-ə, Ermənistanda 7,9%-dən 6%-ə, Tacikistanda 2%-dən 1,6%-ə enəcəksə, Gürcüstanda 12,5%-dən 14,5%-ə və Qırğızstanda 3,4%-dən 3,9%-ə yüksələcəkdir. Yəni, proqnozlaşdırılan illərdə də Gürcüstan yüksək işsizlik səviyyəsi ilə mübarizə aparmalı olacaqdır.

2006-2-12-ci illərdə makroiqtisadi göstəriciləri təhlil edilən ölkələrdə məşğulluğun artım səviyyəsi cədvəl 7-də verilmiş rəqəmlərlə ifadə olunmuşdur.

Cədvəl 7

2006-2012-ci illərdə məşğulluğun artımı, %-lə

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Azərbaycan	0	0	0,3	0,3	0,6	1,7	1,1
Qazaxstan			8,0	0,2	4,1	2,8	1,1
Türkmənistan	0,7	3,0	2,0	2,5	2,2		
Özbəkistan	1,0	1,1	1,7	2,2	2,7	3,4	
Ermənistan	-2,9	-1,6	-1,0	-12,5	0,1	-2,3	1,5
Gürcüstan	0,1	6,2	2,1	-2,1	-1,3	-1,7	-2,2
Qırğızstan	3,5	0,2	1,1	1,1	1,7	2,3	2,8
Tacikistan	-3,3	0,5	4,8	1,5	1,5	10,8	1,1

Cədvəl 7-ə əsasən, illər üzrə ölkələrin turnir vəziyyəti cədvəl 8-də verilmişdir.

Cədvəl 8

2006-2012-ci illərdə məşğulluğun artımı səviyyəsinə görə ölkələrin turnir vəziyyəti

	<i>Sıra nömrəsi</i>	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Azərbaycan	1	7	6	2	3	2	8	7
Qazaxstan	2	4	3	8	4	4	4	5
Türkmənistan	3	3	4	6	8	3	2	1
Özbəkistan	4	6	8	3	7	7	7	2
Ermənistan	5	1	7	4	1	8	1	8
Gürcüstan	6	5	1	7	2	1	6	6
Qırğızstan	7	8	5	1	6	5	5	-
Tacikistan	8	-	-	5	5	6	-	-

Cədvəl 8 göstərir ki, əvvəla, 2006-2012-ci illərdə məşğulluğun artımı baxımından Orta və Mərkəzi Asiya ölkələri Cənubi Qafqaz ölkələrinə nisbətən daha yüksək nəticələr əldə etmişlər, ikincisi, bu illər ərzində Ermənistan və Gürcüstan daha ağır vəziyyətdə olmuşlar.

2027-ci ilə proqnoz hesablamaları göstərir ki, Azərbaycanda məşğulluğun artımı səviyyəsi 15%-ə, Qazaxstanda 35%-ə, Türkmənistanda 2,4%-ə, Özbəkistanda 3,2%-ə, Ermənistanda 3,9%-ə, Qırğızstanda 6,5%-ə, Tacikistanda 15%-ə yüksələcək, Gürcüstanda isə -2,5%-ə enəcəkdir.

Göründüyü kimi, qarşıdakı 12 ildə Azərbaycan istehlak qiymətlərinin inflyasiyası ilə mübarizə aparmalı, Gürcüstan əhalinin məşğulluğunun artırılması qayğısına qalmalı, Ermənistan isə real ÜDM-in artım səviyyəsinin davamlı olaraq enməsinə qarşı tədbirlər görməli olacaqdır.

Beləliklə, əldə etdiyimiz proqnoz nəticələrinə görə deyə bilərik ki, 2027-ci ilə kimi Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində daxili iqtisadi vəziyyət sabit olacaq və dinamik inkişafı səciyyələyəcək. Amma biz unutmamalıyıq ki, bu proseslərə həlledici təsir göstərə biləcək digər amillər də vardır. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin milli-iqtisadi inkişafına geoiqtisadi yanaşma prizmasından baxarkən bu inkişafa təsir göstərən ən azı üç əsas amili aydın görmək olar:

- 1) Beynəlxalq iqtisadi situasiya;
- 2) Milli iqtisadi maraqlar və prioritetlər;
- 3) Ölkədaxili iqtisadi situasiya.

Göstərilən 3 strateji komponentin optimal şəkildə uzlaşdırılması zəruriyyətindən irəli gələn prinsiplər milli-iqtisadi inkişafın əsasında dayanır.

Ölkədaxili iqtisadi situasiya müəyyənləşdikdən sonra beynəlxalq iqtisadi situasiya obyektiv şəkildə qiymətləndirilməli və bu qlobal dəyişikliklərdə milli-iqtisadi maraqlar və prioritetlər dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Fikrimizcə beynəlxalq iqtisadi situasiyanın müasir səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardır:

- iqtisadi qloballaşmanın geniş vüsət alması və bu prosesdə dünya birliyi subyektlərinin subyektlərə və obyektlərə çevrilməsi ;
- regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinin güclənməsi;

- «Vaşinqton konsensunun» prinsipləri əsasında II və III dünya ölkələrində, xüsusilə də tanzitiv ölkələrdə iqtisadi liberallaşma və bütövlükdə bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi;

- dünya iqtisadiyyatında Çin amilinin təsirinin güclənməsi;

- qlobal iqtisadiyyatda virtual sektorun fəaliyyətinin real sektorun fəaliyyəti üçün həlledici amilə çevrilməsi;

- TMK-da beynəlxalq maliyyənin cəmlənməsi və dünyanın beynəlxalq maliyyə bazarlarında sistem formalaşdırıcı amilə çevrilməsi;

- elmi-texniki inqilabın müasir nəticələrinə əsaslanan yeni iqtisadiyyatın formalaşması (söhbət inkişaf etmiş ölkələrdən və yeni sənaye ölkələrindən gedir);

Sonda onu qeyd etmək istərdik ki, bizim fikrimizcə, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində dünyada gedən qlobal dəyişikliklərin obyektiv qiymətləndirilməsi və nəzərə alınması əsasında milli-iqtisadi maraqlara uyğun prioritetlər aşağıdakı kimi dəqiqləşdirilməlidir:

- bazar iqtisadiyyatı sistemi formalaşdırmaqla makroiqtisadi göstəricilərin dinamik inkişafına nail olmaq;

- rəqabətədavamlı milli iqtisadiyyat formalaşdırmaqla dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya (Avroatlantik iqtisadi məkanına alternativ olaraq yeni lokal iqtisadi məkanlara inteqrasiya da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır);

- beynəlxalq bazarların müəyyən mal və xidmət seqmentlərində milli mənsubiyyətli mal və xidmətlər satışının artırılması və müəyyən payın ələ keçirilməsi;

- milli mənsubiyyətli korporativ strukturların formalaşdırılması və mezo səviyyədə onların dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və diversifikasiyası.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə bir ümumi qənaətə gəlmək mümkündür ki, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionu ölkələrinin çox böyük sosial-iqtisadi inkişaf imkanları mövcuddur və bu ölkələr içərisində Azərbaycan Respublikasının regionda liderlik şansı daha çoxdur.

Qloballaşma prosesinin genişləndiyi şəraitdə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının işlənilib hazırlanması zamanı, hər şeydən əvvəl, sözügedən ölkələrin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafına təsir edən xarici

və daxili amillərin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminə təsirinin qiymətləndirilməsi zəruriyyəti ortaya çıxır.

Çünki real məzmunlu müstəqil dövlətçilik atributlarının tədricən formalaşdırıldığı bu ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin daim diqqət mərkəzində saxlanılmasını tələb edir.

Zəif inkişaf səviyyəli ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin və sabitqədəmli iqtisadi inkişafının təmin edilməsi isə, öz növbəsində beynəlxalq iqtisadi və siyasi qüvvələrin maraqlarının milli maraqlarla uzlaşdırılmasını şərtləndirir. Fikrimizcə, bu problemin özünün optimal həlli yolunu tapmadan sözügedən regionda yerləşən ölkələrin sabit sosial-iqtisadi və siyasi inkişafına nail olmaq mümkün deyil.

Bu problemi öz nəzəri həllinini Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında tapmışdır. Ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiqlənən bu konsepsiyada deyilir: «Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası (bundan sonqra konsepsiya) dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və demokratik inkişaf yolunu, strateji seçimi kimi Avraatlantik məkana inteqrasiyasını, bununla yanaşı tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin çoxşaxəliliyini vurğulayan, Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyət, cəmiyyət və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasət və tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur».

Göründüyü kimi, bu konsepsiyada Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik sisteminin obyektləri kimi aşağıdakılar əsas götürülmüşdür:

- vətəndaş, onun hüquqları və azadlığı;
- cəmiyyət, onun maddi və mənəvi dəyərləri;
- dövlət, onun konstitusion quruluşu, suverenliyi və ərazi bütövlüyü.

Iqtisadi təhlükəsizliyə qarşı olan təhdidləri üzə çıxarmaq üçün, hər şeydən əvvəl iqtisadi həyatda milli maraqları düzgün müəyyənləşdirmək zəruri xarakter daşıyır. Fikrimizcə, bu maraqların konseptual qoyuluşu aşağıdakı kimi olmalıdır:

- sözügedən ölkələrin vətəndaşlarının maddi həyat səviyyəsinin dinamik yüksəlməsinin təmin edilməsi;
- iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində onun daxili resurslarla

özünüödəmə qabiliyyətinin artırılması;

- kredit - maliyyə sferasının ddayanıqlığının təmin edilməsi;

- səmərəli innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi (əmək məhsuldarlığının dinamik artırılması);

- dünya gəlirlərinin mənimsənilməsi prosesində aktiv iştirak edə biləcək korporativ sektorun formalaşdırılması.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, bütün bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə, o cümlədən bu iqtisadi sistemə keçid dözündə yaşayan Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi vəzifəsi də onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nəzəri əsaslarının dəyişən mühitə uyğun olaraq işlənilib təkmilləşdirilməsini şərtləndirir. Bu ölkələrin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri və onların müasir durumu sözügedən sahədə dövlətin vəzifəsini daha da artırır.

Bir qayda olaraq ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlətin fəaliyyəti aşağıdakı ünsürləri özündə cəmləşdirməlidir:

- əhalinin və iqtisadiyyatın obyektiv və hərtərəfli monitorinqi üçün informasiya mərkəzinin yaradılması. Bu problemi həll etmədən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün daxili və xarici təhlükəni proqnozlaşdırmaq və onu bitərəfləşdirmək mümkün deyil;

- kompleks və uzunmüddətli tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması. Bu tədbirlər elə işlənməlidir ki, nəticədə bu sahədə fəaliyyət göstərən sistem təkəcə daxili və xarici təhlükəni zərərsizləşdirməməli, eyni zamanda təhlükəli hadisələrin törəmə biləcəyini və onun nəticələrini qabaqcadan xəbər verməlidir;

- iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində kompleks dövlət tədbirlərinin reallaşma işinin təşkil edilməsi.

Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik haqqında qəbul etdiyi sənədlər indikator rolunu oynamalı və orada göstərilən, müəyyən edilən istiqamət əsas götürülməlidir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi strategiyası dövlətin təhlükəsizlik sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin

tərkib hissəsidir və onu qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları həyata keçirirlər. Ölkənin təhlükəsizlik sisteminin təşkilində və qorunmasında ictimai təşkilatlar və başqa birliklər, habelə vəzifəli şəxslər iştirak edirlər. Bunların hamısının fəaliyyəti dövlət qanunları vasitəsilə tənzimlənir.

Iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində dövlətin strategiyasının həyata keçirilməsi aşağıdakı tələbləri qoyur:

- Prezident aparatının, icra orqanlarının funksiyasına dəqiq hədd qoyulması;
- mərkəzi və yerli orqanların vəzifələrinin müəyyən edilməsi və onların səlahiyyətlərinə dəqiq hədd qoyulması və onların həyata keçirdikləri işlərin əlaqələndirilməsi;
- dövlətin tənzimləyici funksiyasına uyğun informasiya təminatı.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin dövlət strategiyası dövlətin yeritdiyi iqtisadi siyasət çərçivəsində reallaşdırılır. Bu siyasət vətəndaşların iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi sabitliyinə, vətəndaşların azad və təhlükəsiz yaşamasını təmin etməyə yönəldilməlidir.

Iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasını daha səmərəli təmin etmək məqsədilə dövlətin iqtisadiyyata təsirinin elə bir sistemi işlənilib hazırlanmalıdır ki, o daha az itgi verməklə həyata keçirilə bilsin və daim iqtisadiyyatın inkişafına uyğun şəkildə onun təhlükəsizliyi təmin edilsin. Bunun üçün dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının sərhəddi və kriteriyası müəyyənləşməli, dövlət sektorunun payı, habelə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimlənməsinin ən səmərəli metodu işlənilib hazırlanmalıdır.

Iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövlətin yuxarıda göstərilən tənzimləyici fəaliyyətinin ünsürləri, dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf haqqında verdiyi proqnoz və proqramlarda öz əksini tapır. Bu göstəricilərin əsas mənbəyi dövlətin bu sahədə qəbul etdiyi qanunlardır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlətin bir vəzifəsi də ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrini kompleks inkişaf etdirmək üçün və iqtisadiyyatın bütövlükdə inkişafına mühüm təsir göstərən amillərin səfərbərliyə alınmasıdır.

Iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının vəzifələri və mexanizmi işlənilib hazırlanarkən ən əvvəl birinci dərəcəli təhlükə müəyyən olunmalı, sonra isə

qısamüddətli və uzunmüddətli təhlükə və onların xarakterləri nəzərə alınmalıdır. Adətən, iqtisadi təhlükələrin bu formada bir-birindən fərqləndirilməsi və mərhələ-mərhələ onların qarşısının alınması üçün qüvvələrin səfərbər edilməsi yaxşı nəticə verir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin sağlam milli iqtisadiyyat formalaşdırması və inkişafı ilə əlaqədardır. Bunun özü isə dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, o cümlədən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövləti ədalət prinsipi əsasında necə idarə etməsindən asılıdır. Problemin həllinin yeganə yolu belədir ki, dövlət öz xalqına layiq olduğu qayğıni göstərməli, əmək qabiliyyətli əhalini işlə təmin etməli, insan haqlarının, azadlıqlarının qorunmasına nail olmaqla xalqın etimadını qazanmalı, sağlam milli mənəviyyətə malik olan kadrlar hazırlamalı və ölkənin ən mühüm problemlərinin həllini həmin kadrlara həvalə etməlidir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin tənzimlənməsinin hamısını dövlət öz üzərinə götürsə də, bazar iqtisadiyyatı şəraitində tam şəkildə bu məqsədə nail oluna bilməz. Ona görə də, dövlət bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında, bazar mexanizminin işləməsində həmişə maraqlı olmalıdır. Belə olduqda ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına milli sahibkarlar, habelə bütün vətəndaşlar cəlb olunurlar. Bu isə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini daha etibarlı şəkildə təmin etməyə imkan verir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi proseslərdə rolunun minimuma endirilməsi fikri və iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş ölkələrdə bu istiqamətdə atılan ciddi addımlar milli-iqtisadi mənafeələr baxımından təhlükəli bir proses kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki, qloballaşma şəraitində fəaliyyət göstərən dövlətlər rəqabətə davamlılıq baxımından kəskin şəkildə fərqlənirlər. Ona görə də, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin liberallaşdırılması zamanı bu məqam daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Dünya birliyində əhalisinin əsas hissəsi türk mənşəli və müsəlman mənsubiyyətli, iqtisadi və siyasi güc göstəricilərinə gəldikdə isə, keçid iqtisadiyyatlı «kiçik» ölkə kimi səciyyələnən Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində milli dövlətçiliyinin formalaşmasına da məhz müstəqillik əldə edildikdən sonra başlanıl-

mışdır. Ona görə də, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması mexanizminin formalaşması və bu mexanizmin səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün sözügedən məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Yuxarıda göstərilən arqumentləri əsas tutaraq qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun formalaşmasında dövlətin aktiv rolu təmin olunmalıdır. Elə bu səbəbə görə də, biz iqtisadi proseslərdə dövlətin rolunun azaldılması fikrinin tamamilə əksinə olaraq dövlətin bütün funksional alətlərinin konservativ rekonstruksiyası fikrini dəstəkləyirik.

2.2. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin geoiqtisadi mövqeyinin qiymətləndirilməsi

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) qiymətləndirmələrinə görə, Cənubi Qafqaz ölkələri arasında iqtisadi keçid indeksi üzrə Ermənistan və Gürcüstanın vəziyyəti bir çox mövqələrdə Azərbaycandan yaxşı görsənir. Belə ki, həm kiçik, həm də böyük özəlləşdirmə sahəsində Ermənistan daha yaxşı mövqə nümayiş etdirərək region ölkələri ilə müqayisədə bu iki istiqamət üzrə yüksək indeksə malik olub. Görünür ki, bu indeksin formalaşmasında özəlləşdirmənin miqyasları daha əhəmiyyətli rol oynayıb, çünki Ermənistanda mülkiyyətin transformasiya islahatları həm müddətinə və həm də miqyasına görə Gürcüstan və Azərbaycandan kiçik olub. Cənubi Qafqazın hər 3 ölkəsində demək olar ki, eyni zamanda kütləvi özəlləşdirməyə start verilsə də, Ermənistan və Gürcüstan özəlləşdirmənin bu mərhələsini ötən əsrdə başa çatdırmış, Azərbaycanda isə bu proses hələ də davam edir.

Qiymətlərin liberallaşmasına gəlincə, mülkiyyətin transformasiyasından əvvəl bu istiqamətdə dəyişikliklərə start verilsə də, Azərbaycanda bəzi növ mal və xidmətlərin qiyməti hələ də inzibati qaydada Tarif Şurası tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, Tarif şurası Azərbaycan Respublikası nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 28 sentyabr tarixli 178 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Qiymətləri (tarifləri dövlət tərəfinədən tənzimlənən malların, işlərin xidmətlərin) siyahısı»na daxil olan 39 sahə

üzrə qiymət tənzimlənməsini həyata keçirir. Ermənistan və Gürcüstanda liberallaşan və bazar institutlarının diktəsi ilə formalaşan qiymətlərin əhatə dairəsi daha genişdir. Odur ki, AYIB-in bu indeksi üzrə də Azərbaycanın mövqeyi qonşu ölkələrlə müqayisədə pis görsənir. Müəssisələrin islahatı və rəqabət siyasəti üzrə indekslərdə Ermənistan və Gürcüstan eyni mövqə nümayiş etdirsə də, Azərbaycanda bu indeks üzrə vəziyyət də region ölkələri ilə müqayisədə pis görsənir. Bunun başlıca səbəblərini Azərbaycanda ən yaxşı kapital, əmək və material resurslarının sektorundan neft sektoruna doğru yerini dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, digər sektorların resurslar sarıdan korluq çəkməsi, neft sektorunun üstün inkişafı fonunda onların inkişafından qalması və rəqabət qabiliyyətliliyini itirməsi ilə izah etmək olar.

AYIB-in hazırlığı hesabatda Azərbaycanın qonşu ölkələrlə müqayisədə vəziyyətinin pis olduğunu xarakterizə edən göstəricilərdən biri də ticarətin liberallaşdırılması indeksidir. Azərbaycanın bu indeks üzrə mövqeyinin zəifliyini ölkənin Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaması ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, Azərbaycan Gürcüstan və Ermənistanın tamhüquqlü üzv olduğu DTT ilə danışıqlara 1997-ci ildən başlasa da hələ də bu təşkilata üzvlüklə bağlı müzakirələr aparır.

Bank sektorunun islahatına gəlincə, AYIB-in qiymətləndirmələrində Gürcüstan və Ermənistanın mövqələri eyni olsa da, Azərbaycanın göstəricisi onlarla müqayisədə aşağıdır. Bu isə Azərbaycanda bank bazarının qonşu ölkələrə nisbətən daha qapalı fəaliyyəti, bank sektorunda özəlləşdirmə tədbirlərinin sonadək aparılması (ölkənin ən iri bankı olan Beynəlxalq Bank hələ dövlət mülkiyyətindədir) və eyni zamanda xarici investisiyalı bankların fəaliyyəti ilə bağlı məhdudiyyətlərin mövcudluğu ilə izah oluna bilər. Gürcüstan və Ermənistanın bank sisteminin açıqlığı, bu ölkələrdə xarici mənşəli bankların fəaliyyətinin aparıcı mövqələrə malik olması həmin ölkələrdə bank sektorunun islahatı indeksi üzrə vəziyyəti yaxşı təqdim etsə də, son maliyyə böhranının hər iki ölkənin bank sisteminə təsir etməsinə səbəb oldu. AYIB-in digər indeksi olan qeyri-bank institutlarının islahatı sahəsində isə Azərbaycanla Gürcüstanın eyni mövqeyi fonunda Ermənistan irəli çıxmışdır. Lakin bütövlükdə regionun bu sahədə orta göstəricisi AYIB-in tədqiqat apardığı ölkələrlə müqayisədə pis görsənir. Nəhayət, hazırda mühüm əhəmiyyət kəsb edən infrastruktur

islahatları indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyi Gürcüstandan, Gürcüstanın mövqeyi isə Ermənistandan aşağıdır.

Ölkə üzrə orta keçid balına gəlincə, Gürcüstan regionda daha yaxşı mövqe nümayiş etdirərək regionda keçid islahatları üzrə lider sayıla bilər. Azərbaycanın bu sahədə geriləmələr nümayiş etdirməsi ölkədə islahatlar sahəsində potensialın yüksək olmasını təsdiq edir. Ermənistanın orta mövqeyi ilə onun makroiqtisadi durumu arasında təzadlar olsa da, bu ölkədə də keçid iqtisadiyyatı sahəsində islahatların dərinləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

2012-ci ilin yekunlarına dair Cənubi Qafqaz ölkələrində keçid indeksləri aşağıdakı cədvəl vasitəsilə təqdim olunur.

Cədvəl 4

Cənubi Qafqaz ölkələrində keçid indeksləri (2012-ci ilin yekunları üzrə)

	Ermənistan	Azərbaycan	Gürcüstan
Kiçik miqyaslı özəlləşdirmə	4,0	3,7	4,0
Böyük miqyaslı özəlləşdirmə	3,7.	2,0	4,0
Müəssisələrin islahatı	2,3	2,0	2,3
Qiymətlərin liberallaşdırılması	4,3	4,0	4,3
Ticarətin liberallaşdırılması	4,3	4,0	4,3
Rəqabət siyasəti	2,3	2,0	2,3
Bank sektorunun islahatı	2,7	2,3	2,7
Qeyri-bank institutlarının islahatı	2,3	1,7	1,7
Infrastruktur islahatı	2,7	2,0	2,3
Orta keçid balı	3,11	2,63	3,18

Cənubi Qafqaz ölkələrində korrupsiya, iqtisadi azadlıqlar, biznes mühiti və rəqabətlik sahəsində vəziyyət müxtəlifliyinə görə maraq doğurur. Bu indekslər üzrə idarəetmə və siyasi sistem islahatlarına görə bölgənin lideri olan Gürcüstan daha yaxşı mövqeləri əks etdirirsə, iqtisadi artım və inkişaf göstəriciləri üzrə lider ölkə olan Azərbaycan nisbətən zəif mövqeləri təqdim edir. Ermənistanla gəlincə, onun göstəriciləri keçid indekslərində olduğu kimi, orta mövqeni xarakterizə edir. 2013-

cü ilə olan iqtisadi azadlıq indeksinə görə Ermənistan və Gürcüstanla müqayisədə zəif mövqe nümayiş etdirən Azərbaycanın beynəlxalq rəqabətlik hesabatında Ermənistan və Gürcüstandan müvafiq olaraq 46 və 39 pillə irəli çıxması iqtisadi inkişaf sahəsində Azərbaycanın potensialının qonşu ölkələrlə müqayisədə daha yüksək olduğunu təsdiq edir. Dünya Bankı İnstitutu tərəfindən 2013-cü il üçün dünyanın 183 ölkəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, biznesə başlamaq üçün bölgədə ən yaxşı şərait Gürcüstandan sonra Azərbaycanda, ən pis şərait isə Ermənistandadır. Korrupsiyanın səviyyəsinə gəlincə, Beynəlxalq Şəffaflıq Təşkilatının son hesabatına görə, Azərbaycan və Ermənistan iqtisadiyyatı hələ də bu problemdən əziyyət çəkir. Gürcüstan isə bu istiqamətdə problemlərini qonşu ölkələrlə müqayisədə daha tez həll edib.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, Cənubi Qafqaz ölkələrində iqtisadi artım və inkişaf göstəricilərinə görə Azərbaycan Gürcüstan və Ermənistandan öndə olsa da, bazar sisteminə transformasiya səviyyəsi və islahatların tempinə görə geri qalır. Son maliyyə böhranının təsirlərinə gəlincə, regionda bundan ən az əziyyət çəkən ölkə də Azərbaycan olmuşdur və nəticədə Azərbaycan Cənubi Qafqazda 2013-cü il iqtisadiyyatını artımla başa vuran ölkə olmuşdur. İqtisadi tədqiqatlar və qiymətləndirmələr göstərir ki, hazırda Azərbaycan üçün əsas çətinlik qısa və orta müddətli dövrdə iqtisadiyyatın rəqarəngliyinin olmaması və dayanıqlı iqtisadi inkişaf strategiyasının qurulmamasıdır. Əgər bu problem tezliklə həll olunmazsa, onda BVF-nin ekspert hesablamalarına görə, Azərbaycanda 2027-cü ildə real ÜDM-in həcmi 2014-cü il səviyyəsindən 20 faiz az olacaq. Bu isə uzunmüddətli dövr üçün iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının işlənilməsi və islahatların tempinin yüksəldilməsi yolu ilə potensial təhlükəsizlik parametrlərinin yaxşılaşdırılmasını tələb edir.

Ermənistana gəlincə, hazırda bu ölkə üçün başlıca çətinlik iqtisadiyyatda enişin digər parametrlərlə uzlaşdırılmış şəkildə idarə olunmasıdır. Bu isə yaxın perspektivdə artan yoxsulluq və işsizlik, azalan gəlirlər və pul göndərişləri fonunda xeyli çətin görsənir. Ermənistanın 2013-cü il iqtisadiyyatının MDB məkanında ən çox (MDB üzrə orta göstəricidən 2 dəfə yüksək) tənəzzülə uğraması ondan qısa və

orta müddətli dövrdə ötən ilki itkilərinin bərpası istiqamətində səylərini gücləndirməyi tələb edəcək. 2014-cü ildə gözlənilən 1,2 faizlik artım isə mövcud itkilərin 10 faizini belə kompensasiya etməyə imkan vermədiyindən, Ermənistan daha yüksək sürətli artımlara doğru siyasi və iqtisadi kurusunda əsaslı dəyişikliklərə nail olmalıdır. Lakin bu istiqamətdə tələb olunan ən vacib resurslardan sayılan maliyyə potensialının az olması, kommunikasiya əlaqələrinin zəif qurulması, daxili bazarın məhdudluğu ciddi problem olaraq qalmaqdadır. Bu problemlərin həllində Ermənistan-Türkiyə sərhədinin açılması müəyyən töhfələr versə də, hələ ki, real dəyişikliklər üçün nəticələrə malik olmayan Ermənistan əks təqdirdə alternativlər axtarışı məcburiyyətində olacaqdır.

2.3. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişaf problemləri

Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadiyyatında keçid proseslərinin araşdırılması xüsusilə SSRI-nin dağılmasının 20 illiyi ərəfəsində və qlobal maliyyə böhranının mövcudluğu şəraitində çox maraqlıdır. Odur ki, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik, inteqrasiya və geostrateji məsələlərlə müqayisədə iqtisadi transformasiya məsələləri heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Regionda təhlükəsizliyin iqtisadi kontekstdə qiymətləndirilməsi hazırkı şəraitdə perspektivlərin müəyyənləşdirilməsi və regionun gələcəyi ilə bağlı siyasətlərin qərarlaşması üçün çox vacibdir. Xüsusilə də region ölkələri üzrə qlobal maliyyə böhranına müxtəlif reaksiyaların müşahidə olunduğu indiki şəraitdə təhlükəsizliyin iqtisadi və sosial təminatı daha çox aktuallaşır.

Regionun hər 3 ölkəsinin müxtəlif konfliktlərə cəlb olunduğu vəziyyətdə bölgədə vahid bazar müstəvisində və qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlıq kontekstində fəaliyyət göstərmək imkanları məhdud olduğundan hazırkı şəraitdə çox müxtəlif siyasi və geostrateji situasiyalardan irəli gələn və fərqli kurslarla dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunan Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadi transformasiya və inkişaf göstəriciləri bir-birindən xeyli fərqlənir. Bu yazıda ilk olaraq Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı ölkələrinin müasir durumunu xarakterizə edib, sonra müqayisəli

iqtisadi təhlil əsasında transformasiya proseslərini qiymətləndirməyə çalışacağıq.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində Cənubi Qafqaz ölkələri arasında yalnız Azərbaycan 2009-cu ilin yekunları üzrə iqtisadiyyatını artımla başa vurmaq üzrədir. Rəsmi məlumatlara görə, 2009-cu ilin 9 ayında ÜDM 6,1% o cümlədən neft sektorunda 9,6%, qeyri-neft sektorunda isə 4,8% artmışdır. İl ərzində formalaşmış ÜDM-in 54,4%-i neft sektorunun payına düşür. İl ərzində diqqət çəkən məqamlardan biri budur ki, ÜDM-in başlıca olaraq ticari sektorun hesabına baş verməsi qeyri-ticari sektorda artımın tempinə mənfi təsir göstərmişdir. Məcmu tələbin məhdudlaşması nəticəsində qeyri-ticari sahələrdə istehsal 1,8% artmış, ÜDM-in artımının yalnız 0,5% bəndi qeyri-ticari sektorun payına düşmüşdür. Ötən ilin ikinci yarısından etibarən dünya maliyyə bazarlarında müşahidə olunan işgüzarlıq, qlobal iqtisadi aktivlik indeksinin yüksəlməsi, neftin dünya bazar qiymətinin bahalaşması fonunda pozitiv meyillər müşahidə olunsada yenə də Azərbaycanın qeyri-neft sektoru bu dəyişikliklərdən hələ də müsbət impuls ala bilməmiş və son nəticədə ilin ilk 9 ayında qeyri-neft ümumi daxili məhsulunun artması tempi ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 15 faiz bəndindən çox azalmışdır. Qeyri-neft ÜDM-nin artım tempi kəskin azalsa da, məhz neft ÜDM-nin artım tempinin ötən ilki səviyyədə saxlanılması hesabına Beynəlxalq Valyuta Fondunun son proqnozlarına görə, bu il üçün Azərbaycanda ÜDM-in 7,5% artımı gözlənilir.

2009-cu il Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əvvəlki illərlə müqayisədə yalnız maraqlı hadisələrlə zənginliyi ilə deyil, həmçinin məsuliyyətli və çətin olması ilə fərqlənib. Uzun illər sürən davamlı iqtisadi artımdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı 1996-cı ildən bəri ilk dəfə olaraq bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışdır. Belə ki, yola saldıığımız ildə qlobal maliyyə böhranının təsirinin və eləcə də dünyanın əmtəə bazarında baş verən qiymət dəyişikliklərinin təsiri ilə Azərbaycan iqtisadiyyatında bir sıra istiqamətlər üzrə tənəzzül meyilləri, əmtəə və maliyyə bazarında qeyri-sabitlik müşahidə olunmuşdur. Bu meyillər neftin dünya bazar qiymətinin əsasən ilin birinci yarısında ucuzlaşması səbəbindən ixracatın 4 dəfə azalması, ümumi daxili məhsulun nominal həcmnin 4 mlrd. manata qədər aşağı düşməsi, tədiyyə balansının cari hesabının profistinin 2 dəfə azalması, habelə bank sistemində xarici kredit

axınlarının kəskin məhdudlaşması, iqtisadiyyatda məcmu tələbinin maliyyələşməsi mənbələrinin daralması, əsas kapitalla investisiya qoyuluşunun aşağı düşməsi, əhalinin nominal pul gəlirlərinin azalması vasitəsilə özünü göstərmişdir. İlin birinci yarısında ölkədə makroiqtisadi durum əvvəlki və sonrakı dövrlərdə daha ağır olmuş, ilk yarımillikdə neytkimya, metalurgiya, neft emalı, mebel istehsalı və sair sahələrdə tənəzzül daha da dərinləşmiş və son nəticədə iqtisadiyyat biznesin qarşılaşdığı çətinliklər ucbatından hər ay on minlərlə iş yerləri itirmişdir.

2009-cu ildə global maliyyə böhranının təsirindən ən çox əziyyət çəkən sektor bank və maliyyə sektoru olmuşdur. Xüsusilə ağır şəraitdə və çətin mikroiqtisadi mühitdə işləyən bank sistemi Mərkəzi Bankının antiböhran tədbirləri sayəsində ili yekunlarını ümumilikdə müsbət maliyyə nəticələri ilə başa vursa da, bütövlükdə problemlərini həll edə bilməmişdir. Belə ki, Mərkəz Bankının köməyi ilə 2009-cu ildə 1,6 milyard dollarlıq xarici bank öhdəliklərini yerinə yetirən, xüsusi vəsait mənbələrinin məhdudluğu şəraitində işləyən və xüsusilə də ilin əvvəlində əmanətlərin sürətlə geri çəkilməsi və kredit qoyuluşlarının riskinin artması problemləri ilə qarşılaşan bank sistemi global maliyyə böhranının təsirindən ciddi itkilərə məruz qalmışdır.

Son dövrlərdə bəzi pozitiv meyllərə baxmayaraq, Azərbaycanda biznesin və ev təsərrüfatlarının kreditə çıxış imkanları hələ də məhdud olaraq qalır. Bu səbəbdən də xüsusilə də qeyri-ticari sektorda işgüzar fəallıq və məcmu tələbin stimullaşması prosesi ləngiməkdədir. Belə ki, 2009-cu ilin 9 ayının yekunlarına görə, istehsalla yönələn kreditlər artsa da, ticarət və xidmət sektorunda kredit qoyuluşu 13,9%, nəqliyyat və rabitə 29%, inşaat və əmlakda isə 4% aşağı düşmüşdür. Ev təsərrüfatlarının kredit portfelinin 77%-ni istehlaka, 8%-ni sahibkarlığa, 10%-ni isə daşınmaz əmlak qoyuluşlar təşkil etmişdir. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı 2009-cu ili 3 mlrd. dollarlıq borcun qarşılığında da 20 mlrd. dollar həcmində strateji ehtiyatları ilə başa vurub.

Bildiyimiz kimi, tarixi proseslərin gedişi dünya birliyindəki ölkələrin statusunu dəyişir. Bu gün hakim mövqelərdən öz şərtlərini diktə edən dövlətin sabahı haqqında optimist fikirlərin söylənilməsi hələ həmin dövlətin dünya birliyi sistemində öz

mövqələrini qoruyub saxlaması üçün yetərli deyil. Çünki, bu gün dünyada baş verən dəyişikliklərin sürəti də dəyişmişdir. Belə bir tezdəyişkən xarakterli şəraitdə ölkənin sabitqədəmli inkişafını təmin etmək üçün güclü dövlətçilik sistemi formalaşdırılmalıdır.

İctimai həyatın bütün sahələrində, o cümlədən də iqtisadi həyatda dövlətin rolunun azalması cəmiyyətin içərisində qəddarlıq, etnitsizm, seperatizm, niqilizm və kosmopolitizm meyillərini gücləndirir ki, bu proseslər də öz növbəsində ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafına daxildən təhlükə törədir. Yaranmış belə bir neqativ şərait isə, öz növbəsində ölkəyə düşmən mövqedən yanaşan dövlətlərin pis niyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün münbit şərait kimi çıxış edir.

Qloballaşan dünyada iqtisadiyyatın açıqlığı dərəcəsi getdikcə artır. Bunun nəticəsində ölkələrarası rəqabət mübarizəsi kəskinləşir ki, bu da hər bir dövlətin xarici, iqtisadi strategiyasında elmə əsaslanan yeni «taktiki gedişlərin» tətbiq edilməsini şərtləndirir. Bu baxımdan bir çox ölkələrin sözügedən sahədə təcrübəsinin öyrənilməsi Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, sovet hərbi akademiyalarında B.Hiddel Qartın «Dolayı fəaliyyət strategiyası» konsepsiyası öyrədilirdi. Bu konsepsiyanın əsasında düşmənlə qarşıdurma şəraitində məqsədə sadə və birbaşa yolla çatılmasının çox zaman səmərəsiz olması fikri dayanırdı. Belə ki, düşmən o saat həmin yolun qarşısının alınması üçün müəyyən tədbirlər görür. Ona görə də, məqsədə çatmağın qısa yolu dolayı fəaliyyətlə, gözlənilmədən və ağıla sığışdırılması mümkün olmayan bir şəkildə həyata keçirilməlidir. Fikrimizcə, dünya birliyi sistemində müstəqil dövlətçilər sistemini 15 il ərzində formalaşdıran, ictimai həyatı tranzitiv xarakterlə səciyyələnən Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində bu konsepsiya hərtərəfli öyrənilməlidir. Belə ki, bu konsepsiyanın sözügedən ölkələrin həm sabitqədəmli sosial-iqtisadi inkişafında, həm də onların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində tətbiqi baxımdan çox böyük səmərəsi ola bilər.

Yuxarıda dediklərimizi əsas tutaraq qeyd etmək istərdik ki, konservativ rekonstruksiya paradıqması əsasında ənənəvi dövlətçilik atributlarının real gücü bərpa edilərək ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizminin işə

salınması Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin gələcəkdə dünya birliyində real statusunun yüksəlməsinə çox böyük müsbət təsir göstərmiş olardı.

Fikrimizcə, qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı prinsiplial xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

1) Milli mənşəli bütün aktivlərin leqallaşması haqqında qanunun qəbul edilməsi və bu qanunun icrası prosesində subyektlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

2) Ölkənin iqtisadiyyatında rəqabətədavamlı və yüksək mənfəət gətirə biləcək iqtisadi sahələrin müəyyənləşdirilməsi və onların klasterləşdirilməsi istiqamətində sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi. Bu istiqamətdə təhlükəsizlik mexanizminin yeni elementlərinin işə salınması. Məsələn, klasterləşdirilmə aparılan sahələrə əcnəbi investisiya mənşəli kapital axınının minimuma endirilməsi, milli mənsubiyyətli investisiya resurslarının həmin sahələrə axınının stimullaşdırılması və onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

3) Ölkədə yeni tipli iri biznes strukturlarının formalaşdırılması və bu işin müvəffəqiyyətlə həlli üçün qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması prosesinin sürətləndirilməsi. Bu prosesdə korporativ maraqların mezo və makro səviyyədə qorunması sisteminin yaradılması və s.

Qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlətçiliyin bütün qollarının fəaliyyətinin gücləndirilməsini tələb edir. Ona görə də ölkədə qanunvericilik, icra və nəzarət orqanlarının səlahiyyət və məsuliyyətlərinin dərəcədə artırılması məqsədəuyğun sayılmalıdır. Prinsiplial xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı risklərin minimallaşdırılması məqsədi ilə inkişaf etmiş ölkələrin və yeni sənaye ölkələrinin təcrübəsi öyrənilməlidir. Məsələn, biz II dünya müharibəsindən sonra Yaponiyada həyata keçirilən torpaq islahatlarına nəzər yetirsək, onda görürük ki, dövlətin iqtisadi proseslərdə rolunun artırılması milli maraqlar baxımından necə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Yaponiya torpaq islahatlarının həyata keçirildiyi dövrdə dövlət nəzarəti ilə yerlərdəki təşəbbüslərin müvəffəqiyyətlə uzlaşdırılmasına nail ola bilmişdi. Hmin zaman torpaq islahatlarının reallaşdırılmasında dövlətin köməyi ilə biznes subyektlərinin müstəqilliyi artırılır, eyni zamanda onların özbaşınalığının qarşısının alınması üçün ciddi tədbirlər görülür,

kəskin xarakter alan ziddiyyətlərin həllində isə qanunçuluğa əməl olunması üçün güclü dövlət müdaxiləsi təmin olunurdu. Dövlət iqtisadi islahatlar prosesində tək-cə «oyun qaydalarını» müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, mülkiyyət münasibətlərində yaranmış ziddiyyətlərin həllində də birbaşa özü iştirak edirdi. Dövlət bu islahatların əsas vasitəçisi və baş hakimi kimi çıxış edərək bütün torpaq transaksiyalarının təşkilatı və maliyyə mərkəzi rolunu oynayır, o torpaq islahatlarını həyata keçirərkən real istehsalçıları stimullaşdıraraq, eyni zamanda lendlordların heç bir zəhmət çəkmədən varlanmasının qarşısını alırdı. Nəticədə, torpaq resursları cəhətdən son dərəcə əziyyət çəkən Yaponiya kimi bir ölkədə aqrar proqlemlər yaxın bir zaman kəsiyində çox müvəffəqiyyətlə həll olundu.

Beləliklə, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi prosesində istər daxili, istərsə də xarici təhlükənin minimuma endirilməsi üçün Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində dövlətin qanunvericilik, icraçılıq və nəzarət rolu daha da gücləndirilməlidir. Bu əsasda iqtisadi təhlükəsizliyin daha obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsi üçün, fikrimizcə, iqtisadi islahatların nəticələrinin müqayisəli təhlili metodu tətbiq edilməlidir. Sözügedən metodun tətbiqi iki aspekti əhatə etməlidir. Birincisi, iqtisadi islahatlara başlanılan baza ilindən hesabat ilinədək olan dövrə kimi dinamikanın müqayisəli təhlili. İkincisi, analoci iqtisadi islahatları aparan ölkələrin əldə etdikləri nəticələrlə müqayisə olunan ölkənin əldə etdiyi nəticələrin müqayisəli təhlili. Kənar təhlükədən qorunma sisteminin qiymətləndirilməsi üçün də sözügedən metodun tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur.

FƏSİL III. CƏNUBİ QAFQAZ VƏ MƏRKƏZİ ASIYA REGIONU ÖLKƏLƏRİNİN XARİCI İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN VƏ GEOİQTİSADI MÖVQEYİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələrinin iqtisadi inkişafında enerji resursları üzrə layihələrin rolu

Enerji istehsalın artırılması və cəmiyyətlərin rifah səviyyələrinin yüksəldilməsi üçün bir vasitəsidir. Buna görə də enerji, iqtisadi və sosial inkişafın əsasını təşkil edir. Enerji resurslarının vaxtında və aşağı xərclə təmin edilməsi də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Dünya əhalisi artdıqca neft və təbii qaza olan ehtiyac da artmağa davam etməkdədir. Bu səbəblə dünyadakı neft və təbii qaz sərvətləri tükənənə qədər və ya bu enerji mənbələrindən daha az xərclə istehsal olunan alternativ enerji növləri tapılana qədər, neft və təbii qaz əhəmiyyətini qoruyacaq və bu enerji qaynaqları üzərində edilən mübarizələr də uzun illər davam edəcək. Mövcud şəraitdə isə Mərkəzi Asiya ölkələrinin və Azərbaycanın yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək öz enerji qaynaqlarından istifadə edərək öz inkişaflarını təmin etməkdədirlər. Regionun enerji potensialını və dünyanın getdikcə artan tələbatını nəzərə alan dünya ölkələrinin bu regiona olan marağı getdikcə artmaqdadır. Bu da öz növbəsində böyük enerji layihələrinin həyata keçirməyə imkan yaradır.

Günümüzün tələblərinə uyğun olaraq enerji ,ölkələr arasındakı əlaqələrdə ən əhəmiyyətli vasitələrdən biri olmuşdur. İstehsalçı və istehlakçı dövlətlər, fərqli məqsədlərlə də olsa özenerji siyasətlərini formalaşdırmışlar. İstehsalçı dövlətlər, öz enerji qaynaqları hesabına fərqli istehlakçılara neft və ya təbii qaz sataraq, ixracat gəlirlərini müəyyən bir səviyyədə saxlamaq hədəfindədirlər. İstehlakçı dövlətlər isə, mənbənin davamlılığı, nəqliyyatının təhlükəsizliyinin, yeni qaynaqların tapılması və qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsi üzərində öz enerji siyasətlərini formalaşdırırlar.

Xəzər Hövzəsinin dünyanın mühüm neft və qaz yataqlarını saxladığı bilinir. Ancaq mövcud enerji resursları Xəzər Hövzəsindəki Türkdilli ölkələrdə cəmləşdiyini

nəzərə alaraq bu qaynaqlar həmin ölkələrin iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu qaynaqlar, həmin ölkələrin inkişafını və global iqtisadiyyata çıxışını sürətləndirən amillərdəndir. İşin araşdırdığı əsas məsələlərdən biri də enerji qaynaqlarının region xaricinə daşınması üsullarıdır. SSRİ-nin dağılmasından sonar region ölkələri dünya ölkələri ilə iqtisadi və siyasi əməkdaşlığa başlamışlar. Bundan sonra beynəlxalq şirkətlərin bu bölgəyə marağı artmış və böyük enerji layihələrinin icrasına başlanılmışdır. Layihələrin həyata keçirilməsi öz növbəsində yeni ixrac marşrutlarının seçilməsinə və neft-qaz boru xətlərinin çəkilişinə təkan vermişdir. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrinin enerji potensialı, layihələri, onların dünya ölkələri üçün əhəmiyyəti işdə öz əksini tapmışdır.

Inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin enerjiyə artan tələbləri, enerji qiymətlərindəki sürətli artım, enerjinin əhəmiyyətini dünya səviyyəsində artırmışdır. Enerjinin daha aşağı qiymətlərdən və etibarlı bir şəkildə əldə olunması, enerji resurslarının satışından iqtisadi əldə edə bilmək, günümüz dünyasında ölkələrin əsas məqsədlərindən olmağa başlamışdır. Çünki dünyadakı bütün ölkələr, ya enerji ixrac edən və ya enerji tələb edən mövqesindədirlər. Belə bir şəraitdə Orta Asiya və Cənubi Qafqaz dünya enerji sektorunun mərkəzinə çevrilməyə başlamışdır. Bir tərəfdən neft-qaz ilə zəngin olan ölkələr ölkələr bu bölgədə iştirak etməkdə, digər tərəfdən Avropa dövlətləri Çin və Hindistan kimi dünyanın ən çox enerji tələb edən ölkələri də bu bölgənin ətrafında olmaqdadırlar. Digər tərəfdən region ölkələri ucuz və etibarlı enerji qaynaqları tapmağa çalışır, bölgənin enerji resurslarının istehsalında nəqlində yeni layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edir və ya transit ölkəsi olmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Bu vəziyyətdə, beynəlxalq güclərlə rəqabətə davam gətirəcək bir səviyyədə enerji zəngini ölkələr, ikitərəfli və ya çoxtərəfli əlaqələr inkişaf etdirərək, öz siyasi və iqtisadi inkişaflarını təmin etməyə çalışırlar.

İndiki vaxtda inkişaf etmiş ölkələrin və milli iqtisadiyyatların təməl faktoru olan enerji qaynaqları, həyati fəaliyyətlərimizin və inkişafın davam etdirilməsi, rifah səviyyəsinin yüksəlməsi üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Sovet İttifaqının çöküşü ilə Orta Asiya və Xəzər Hövzəsinin zəngin enerji qaynaqlarının, beynəlxalq bazarlara açılması, xarici ölkələrin və beynəlxalq şirkətlərin bölgəyə ciddi şəkildə

maraq göstərmələri bölgədə yeni geosiyasi və jeoekonomik şərtlər meydana gəlməyə başlamışdır.

İlk olaraq Azərbaycan, öz enerji siyasəti və iqtisadi mənfəətləri istiqamətində, neft və təbii qaz yataqlarının işlənməsi və əldə edilən məhsulların ixracatının reallaşdırılması istiqamətində addımlar atmışdır. Bunun ardından Mərkəzi Asiyanın neft-qaz resursları ilə zəngin ölkələri enerji layihələrində iştirak üçün iqtisadi mənafeələri istiqamətində müəyyən işlər görməyə başlamışlar.

Xəzər hövzəsi zəngin təbii qaynaqlar var. Neft və təbii qaz ehtiyatı sahəsində Qazaxıstan, Türkmənistan, Azərbaycan və Özbəkistan həm daxili istehlaklarını ödəmək həm də xarici ölkələr üçün ixrac potensialına malikdir. Bu dörd ölkə dünya neft ehtiyatlarının% 3,6'sına və təbii qaz ehtiyatlarının % 6,9'una malikdir.

Xəzər hövzəsində təsdiq olunmuş neft ehtiyatı təxminən 17-33 milyard barrel olaraq təxmin edilməkdədir. Aşkarlıq biləcəkdir neft rezervləri ilə birlikdə cəmi neft ehtiyatının 270milyard barelə çata biləcəyi fərz Beynəlxalq Enerji Agentliyi, Xəzər regionunun ümumi xam neft istehsalının 2020-ci ildə isə 308.000.000 tonsəviyyəsinə çıxma biləcəyini qeyd edib. Bunisbətlər Orta Asiya və Qafqazdakı ölkələrə dünya siyasətində müəyyən nisbətə sahib olma şansını verməkdədir. Xəzəryanı ölkələrdəki mövcud enerji ehtiyatları, neft və qaz istehsalı, hazır məhsulun istehlakı və satışı ilə bağlı müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş rəqəmlərin ölkələr üzrə şərhinə nəzər salsaq görərik ki, vəziyyət aşağıdakı kimidir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində bölgənin təsdiq olunmuş və ehtimal olunana olunan enerji ehtiyatları aşağıdakı cədvəldə tanış olmaq olar. Rusiya və İranın bu regionun ətrafında yerləşməsinə və öz enerji resursları vasitəsilə dünya enerji siyasətinə təsir etmək imkanlarını nəzərə alaraq həmin ölkələrin göstəriciləri də cədvəldə verilmişdir.

	<i>təsdiq olunmuş ehtiyatlar</i>		<i>ehtimal olunan ehtiyatlar</i>	
	<i>neft mlrd. barrel</i>	<i>qaz trln. m³</i>	<i>neft mlrd. barrel</i>	<i>qaz trln. m³</i>
Bütün dünyada	1383,2	187.1	---	---
Rusiya	160,0	47,0	200,0	50,0
İran	150,3	33,1	150,3	33,1
Azərbaycan	11,0	2,55	22,0	5-7
Qazaxıstan	5,5	3,00	25	5,0
Türkmənistan	8,4	20,0	---	---
Özbəkistan	0.1	2,45	---	---

Mənbə : Statistical Review of World Energy, iyun 2010

Mərkəzi Asiya dövlətlərinin və Azərbaycanın qatıldığı böyük neft-qaz layihələrinin bəziləri reallaşmış bəzilərinin isə planlaşdırılması gedir. Bu layihələr aşağıdakı şəkildə adlandırılır:

- Tap layihəsi (Trans Adriatik);
- Tanap layihəsi (Trans Anadolu);
- Şahdəniz Layihəsi;
- Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Boru Kəməri Layihəsi;
- Bakı-Tbilisi-Ərzurum Təbii qaz Boru Kəməri Layihəsi;
- Cənub Qaz Dəhlizi Layihəsi;
- Kaşagan Layihəsi;
- Qazaxıstan-Çin neft boru xətti;
- Türkmənistan-Çin Təbii qaz Boru Kəməri Layihəsi.

BTC kəmərinin inşa olunduğu zaman Azərbaycan ildə 15-16 milyon ton neft hasil edirdisə, hazırda bu rəqəm 50 milyon tondan artıqdır. Eyni sözləri qaz ehtiyatları haqda da söyləmək olar: bəzi xarici mənbələrin bu ehtiyatların çox az olması haqda iddialarına rəğmən, bu gün Azərbaycan ildə 30 milyard kub metrə yaxın qaz hasil etməklə, regionun əsas qaz ixracatçılarından birinə çevrilmişdir. Müxtəssislərin fikrinə görə, bir neçə il sonra Azərbaycan özünün illik qaz hasilatını 40 və ya 50 milyard kub metrə çatdıra bilər. Amma bunun üçün Şahdəniz qaz yataqlarının ikinci fazasını işə salmaq, müvafiq bazarlar tapmaq, satış müqavilələri bağlamaq və s. təşkilati işlər görülməlidir.

Xəzər dənizinin enerji məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılması üçün həyata keçirilən işlər 1994-cü ildə Əsrin Müqaviləsinin bağlanması və ehtiyatları 550 milyon tondan çox olan Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının işlənilməsi daha sonar Bakı-Tbilisi –Ceyhan neft kəmərinin çəkilib istifadəyə verilməsi ilə başladı. Daha sonra ümumi ehtiyatı 2 trilyon kubmetrə yaxın olan Şahdəniz qaz yatağının işlənilməsi və ona uyğun olaraq Bakı-Tbilis-Ərzurum təbii qaz boru xəttinin çəkilməsi Şahdəniz-2,TAP,TANAP layihələrinin gerçəkləşməsi üçün şərait yaratdı.2008-ci ildən Qazaxıstan Tengiz yatağından çıxarılan neftin BTC boru xətti

ilə dünya bazarlarına nəql etməyə başlaması bu layihənin effektivliyini daha da artırmışdır.

2012-ci ildə strateji əhəmiyyətli TANAP boru xəttinin çəkilməsi üçün Türkiyə ilə Azərbaycan arasında müqavilə imzalanmışdır. Azərbaycanın Şahdəniz - 2 hövzəsindən çıxarılacaq təbii qazı . Avropaya daşıyacaq TANAP və TAP ilə əlaqədar son investisiya razılaşmaları ötən ilin sonlarında Azərbaycanda mərasimlə imzalandı. Bu layihələrin həyata keçirilməsi üçün 45 mlrd dollar investisiya yatırılacağı gözlənilir. 2012-ci il iyunun 26-da İstanbulda Azərbaycan və Türkiyə arasında TANAP layihəsi üzrə saziş imzalanıb. Beş il ərzində reallaşması nəzərdə tutulan layihə 7 mlrd. ABŞ dollarına başa gələcək. Boru kəmərinin diametri 56 düym və ya 1,4 metr nəzərdə tutulub. Dörd mərhələdə həyata keçiriləcək layihənin ilk mərhələsi 2018-ci ildə başa çatacaq, 2020-ci ildə kəmərin buraxılış qabiliyyəti ildə 16 mlrd. kubmetrə, 2023-cü ildə 23 mlrd. kubmetrə, 2026-cı ildə isə 31 mlrd. kubmetrə çatdırılacaq. İlk dövrdə TANAP kəməri ilə nəql olunacaq 16 mlrd. kubmetr Azərbaycan qazının 10 mlrd. kubmetri Avropaya, 6 mlrd. kubmetri isə Türkiyəyə satılacaq. Avropa üçün nəzərdə tutulan qaz Türkiyə-Bolqarıstan və ya Türkiyə-Yunanıstan sərhədində təhvil veriləcək.

Qazaxıstanın Enerji və Mineral Ehtiyatlar Nazirliyinin məlumatına əsasən, ölkənin sübut olunmuş neft ehtiyatları 5,5 milyard ton, qaz ehtiyatları isə 3 trilyon kub metr göstərilir. Qeyd edək ki, bu rəqəmlər BP şirkətinin 2010-cu ildə təqdim etdiyi - müvafiq olaraq 39,83 milyard barel (5,6 milyard ton) və 1,82 trln.kub metr qaz rəqəminə yaxın olsa da, təbii qazın miqdarı ilə bağlı üst-üstə düşür. Qazaxıstan ildə, təxminən 33,6 mlrd. kub metr qaz, 80 milyon ton (560 milyon barel) isə neft istehsal edir. Hazırda Qazaxıstanda son illərin ən böyük enerji layihələrindən birinə həyata keçirilməyə başlamışdır. CNN Money'nin sıralamasında Qazaxıstanın Xəzər dənizi hövzəsində istismar etdiyi Kaşagan Layihəsi qiymətləndirmədə , son 40 il içində kəşf edilən və istismara açılan layihələrin ən çox xərc tələb edən Kaşagan Neft və Təbii qaz çıxarılma və İstehsalat Layihəsidir. Bu layihəyə ümumilikdə 116 milyard dollar xərclənib.

Müqayisə üçün qeyd edək dünyada 2-ci ən bahalı layihə isə Avstraliyada

işlən Gorgon Layihəsinə isə 57 milyard dollar xərclənib. Kaşagan layihəsi həmin bölgədə araşdırma , işlətmə , inkişaf və istehsal kimi bir çox dəyişik sahələri özündə birləşdirir. Kaşagan Neft və təbii qaz yatağının , Xəzər dənizinin şimal seqmentində olması və təxminən 6 ay buzla örtülmüş olması neft və təbii qazın işlədilməsini çətinləşdirdiyi ifadə edilir. Mütəxəssislər 30 milyard barrel neft ehtiyatına sahib olan bu bölgədə 8-12 milyard barrel neft çıxarıla biləcəyini düşünürlər .Kaşagan neft sahələri , ehtiyat böyüklüyü baxımından dünyada ilk 5-ə girir Burada dəniz suyunun ilin ən az 6 ayında buz tutduğu , bu səbəblə layihənin xərcinin də yüksəldiyi qeyd edilir. İqlim və geoloji cəhətdən çətin bir yerdə olan yataqda çıxarılan neft və təbii qazın dünya bazarlarına çatması üçün müxtəlif dəmiryolları, boru kəmərləri və dəniz marşrutları istifadə edilməkdədi. Kaşagan yataqları, Qazaxıstan Milli Neft və Təbii qaz Şirkəti Kazmunaygaz , İtalyan Neft Devi Eni , ABŞ mərkəzli Exxon Mobil və Hollandiya -İngilis ortaqlığı Shell şirkətləri tərəfindən ortaq işlədilir. Qeyd edək ki, bu il 83 milyon ton neft çıxarmağı hədəfləyən Qazaxıstanın, Xəzər Dənizindəki Kashagan və Kurmazgazy sahələrində çıxarıla ən az 14 milyard barrel neft ehtiyatı olduğu bildirilir. Enerji sahəsində Azərbaycan-Qazaxıstan arasında əməkdaşlıq inkişaf etməkdə davam edir. Qazaxıstan nefti Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru xətti üzərindən nəql edilir. Kaşagan yatağından çıxarıla enerji resursları BTC və Azərbaycanın digər boru xəttləri üzərindən dünya bazarlarına nəql edilməsi də müzakirə mövzudur. Gələcəkdə Kaşagan neft-qaz yatağından çıxarılan qazın Transxəzər boru kəmərinə qoşulması mümkün ola bilər.

Dünyanın və Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatları ilə ən zəngin ölkələrindən biri də Türkmənistandır. Bu ölkə qaz ehtiyatlarına görə Rusiya, İran və Qatardan sonra dünyada 4-cü yerdədir. Türkmənistan hökumətinin rəsmi məlumatında ölkənin qaz ehtiyatlarının miqdarı 20 trln. kub metr, neft ehtiyatının həcmi isə 1,2 milyard ton (təxminən 8 milyard barel). göstərilir. Türkmənistan öz milli gəlirinin 50% dən çoxunu məhz qaz satışından əldə edir.

Türkiyə və Avropa Birliyi , Rusiyadan asılılığı azaltmaq üçün alternativ enerji mənbələrinin axtarışındadırlar. Təbii qaz ehtiyatına görə dünyada ilk sıralarda olan Türkmənistanın , TANAP və Tap layihələrinə qoşulması iqtisadi səmərəliliyinin daha

da artıracağı gözlənilir .Transxəzər qaz kəməri təbii qazın Azərbaycan ərazisi vasitəsilə Avropaya nəqli üçün Xəzərin Azərbaycan və Türkmənistan sahillərini birləşdirəcək. Tengiz (Qazaxıstan) – Türkmənbaşı (Türkmənistan) – Bakı (Azərbaycan) – Tiflis (Gürcüstan) – Ərzurum (Türkiyə) marşrutu ilə ildə 20-30 mlrd. kubmetr təbii qazın ixracı nəzərdə tutulur. Layihənin dəyəri 7,9 mlrd. avro məbləğində qiymətləndirilir Xəzər hövzəsində Azərbaycan və Türkmənistanın ortaq şəkildə əlaqəsini ifadə edəcək bu layihə, Azərbaycan tranzit ölkə kimi rolunu daha da artıracaqdır. Xəzər bölgəsindəki enerji qaynaqlarının Azərbaycan ərazisindən tranzit daşınması imkanlarının artırılması üçün və

təbii qazın Avropa ölkələrinə çatdırılmasında Avropa Birliyinin , həm də Türkmənistanın niyyətindən asılı olacaqdır. Xatırladaq ki, ötən il sentyabrın 7-də Avropa Birliyi Transxəzər layihəsi ilə bağlı Azərbaycan və Türkmənistanla danışıqlar aparmaq üçün Avropa Komissiyasına mandat verib. 2013-cü il sentyabrın 13-də Rusiya XİN bəyanatla çıxış edərək bildirib ki, 5 Xəzəryanı ölkə Xəzərin statusunu müəyyənləşdirənə qədər Transxəzər layihəsinin həyata keçirilməsi mümkün deyil. Buna baxmayaraq, Avropa Komissiyası Azərbaycan və Türkmənistanla Transxəzər qaz boru kəmərinin hüquqi bazası üzrə danışıqlara başlayıb. Bulayihənin həyata keçirilməsində kimi bəzi siyasi problemlər də mövcuddur Rusiya bəyan edib ki 5 Xezeryanı ölkə Xezerin statusunu müeyyenləşdirilmeyene qeder Transxezer layihəsinin heyata keçirilməsi mümkün deyil. Lakin tereflerin nümayiş etdirəcəyi siyasi iradə sayəsində bu maneələri aşmaq mümkündür Digər tərəfdən dünyanın yeni iqtisadi gücünə Çin ilə Orta Asiya ölkələri arasında bağlanan enerji müqavilələrinə əsasən Qazaxıstan - Çin neft xəttinin , Türkmənistan -Qazaxıstan- Özbəkistan - Çin təbii qaz boru çəkilib istifadəyə verilmişdir. Layihə tamamlandığında Çinin enerji tələbinin % 5ini qarşılamaı gözlənilir. Çin-Mərkəzi Asiya boru xətti sayəsində Türkmənistan , təbii qazının 70%-ni satdığı Rusiyadan olan asılılığını azaltmış və iqtisadi təhlükəsizliyini gücləndirmişdir. Çin isə Orta Asiya ilə başladığı təbii qaz ticarətini irəlində Özbəkistan və Qazaxıstandan da təbii qaz alacaq şəkildə inkişaf etdirmək imkanına malik olması regionda maraqların toquşmasından qaçmaq mümkün deyildir.

Qazaxıstan – Çin və Türkmənistan - Çin boru xəttləri , Türkiyə,Azərbaycan və Avropa Birliyi baxımından da əhəmiyyət kəsb edir . Çünki Çinin Qazaxıstan neftinin Türkmənistan qazını, sonrakı mərhələlərdə Qazax və Özbək təbii qazını satın alacaq olması , Orta Asiyanın enerji qaynaqlarının Qafqaz üzərindən Türkiyəyə və Avropaya çatdırılması ehtiyacını azaltmaqdadır. Ona görə də rəqabətin artdığı bir dövrdə Orta Asiya ölkələrinin neft-qaz resurslarının Qafqaz üzərindən qərbə çatdırmaq maraqları azala bilər.

Lakin Azərbaycan və Türkiyəni Orta Asiya ölkələri ilə bağlı enerji, iqtisadi tərəfdaşlıqla yanaşı etnik bağlılıq da birləşdirir.Bu da uzunmüddətli dövr üçün enerji layihələrinin həyata keçirilməsinə imkan verəcəkdir. Hal hazırda Orta Asiya ölkələri enerji sahəsində münasibətləri Qərb şirkətləri və Rusiyanı Çin ilə tarazlaşdırmağa çalışırlar.Bu mövcud şərait daxilində enerji resurslarının daşınmasının alternativ yollarının olmasından irəli gəlir.

Türkdilli dövlətlərin sahib olduğu zəngin karbohidrogen qaynaqları, istər neft ehtiyatları baxımından, istərsə də global enerji təhlükəsizliyi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Enerji məhsullarının diversifikasiyası və müxtəlif ixrac marşrutlarının seçilməsi Xəzər hövzəsindəki iştirak edən Türk dövlətlərinin inkişafı baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Qafqazda və Mərkəzi Asiyada həyata keçiriləcək boru xətlərindən əldə ediləcək transit ödənişlərindən başqa , Türk dövlətlərindəki enerji yataqlarına edilən investisiyalar və ehtiyatların işlədilməsindən əldə ediləcək gəlirlər, həqiqətən də çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələrin yatırılan edilən enerji sərmayələri və buradan əldə edilən gəlirlər bu ölkələrin iqtisadiyyatlarına çox ciddi ölçülərdə öz töhfəsini verir. Bölgədəki dövlətlər iqtisadi göstəriciləri , enerji gəlirləri sayəsində öz iqtisadi güclərini çox böyük ölçüdə artırmağa biliblər.Enerji layihələrinin iqtisadiyyata təsirinin göstəricisi kimi qeyd etmək olar ki Azərbaycanda 2004-cü ildə ÜDM 8,5 milyard dollar olmuşdusa 2013-cü ildə bu rəqəm 54 milyard dollar olub.

Son illərdə Avropa ölkələrinin təməl enerji qaynaqlarından biri olan təbii qaza olan tələblərinin artması, Xəzər bölgəsindəki alternativ neft və təbii qaz qaynaqlarına və onların daşınması üçün boru xətlərinə və daşınma marşrutlarına olan ehtiyacları

da artırmaqdadır. Həmçinin, önümüzdəki 20 il içində yalnız Avropanın təbii qaza olan illik tələbi 450 milyard kub metrədən 600 milyard kub metrə çıxacağı təxmin edilir. Xəzər hövzəsində Azərbaycan və onun tərəfdaşları tərəfindən boru kəmərləri və digər yollarla icra edilən siyasət dünya ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynamış və dünya ölkələri arasında iqtisadi, siyasi və geosiyasi maraqların toquşmasına gətirib çıxarmışdır. Çünki, Xəzər bölgəsi və Orta Asiyanın neft və təbii qaz ehtiyatlarının Qərbin gedərək artan enerji ehtiyaclarının ödənilməsinə istiqamətlənmiş siyasət öz növbəsində bütün dünyada qlobal enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından Yaxın Şərqlə Rusiyaya və İrana kimi ölkələrə alternativ olmuşdur. Bu baxımdan Xəzər hövzəsinin zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına sahib olması qloballaşan və getdikcə enerjiyə tələbatı artan dünyada bu bölgənin iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyətini artırmaqdadır. Bütün bu faktorlara görə də Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın enerji resursları uzun müddət qlobal enerji təhlükəsizliyinin zəmanəti kimi çıxış edə bilər.

Avropa ilə Asiya qitələrinin arasında tranzit rolunda çıxış edən Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələri zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatçısı kimi yalnız region ölkələrin deyil, həm də bütövlükdə Avropa və Asiyanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Şərqlə Qərbin birləşdiyi Xəzər regionu ötən yüzilliyin sonlarından dünyanın önəmli geostrateji mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir: “Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəmərlərinin ardınca “Trans-Anadolu” və “Trans-Adriatik” boru xətlərinin tikintisinə dair yeni sazişlərin imzalanması Cənub Dəhlizinin gerçəkləşdirilməsi prosesinə güclü təkan vermiş, Xəzər enerji resurslarının daha əlverişli marşrutlarla dünya bazarlarına nəqlinə şərait yaratmışdır. Nəzərə alsaq ki 2030-cu ildən sonra Avropanın təbii qaza olan ehtiyacı 700 milyard metr kubdan artıq olacaq “Trans-Anadolu” (TANAP) və “Trans-Adriatik” boru kəməri (TAP) layihələrinin həyata keçirilməsi ilə təbii qazın Xəzər hövzəsindən Avropaya çatdırılması üzrə çox önəmli halqa formalaşır: Hazırda Avropada təbii qaza olan tələbat ildə 500 milyard kub metr qaz təşkil edir, 2030-cu ilə bu rəqəmin 600-700 milyard kub metrədək artması gözlənilir ki, bu da region ölkələrinin yəni Türkmənistan, İran və İraqın bəzə biləcəyi Cənub Qaz Dəhlizinin

əhəmiyyətini artırır .Cənub Qaz Dəhlizi isə bir növ təkanverici rol oynayacağı gözlənilir.Gələcəkdə həyata keçiriləcək enerji layihələrini birləşdirəcəyi gözlənilir. Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi bölgədəki digər sektorların da inkişafına şərait yaradacaqdır. Yaxın vaxtlarda Baki-Tiflis-Qars demiryolu xəttinin açılması Azərbaycan üzərindən Mərkəzi Asiya ölkələrinin enerji resurslarını dünya bazarına çıxarılması imkanlarını artıracaqdır. Azərbaycanın və Mərkəzi Asiya ölkələrinin bu layihələr vasitəsilə karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarması nəticəsində əldə ediləcək gəlirlərin qeyri-enerji sahələrinin inkişafına təkan verəcəyi gözlənilir. CənubQaz Dəhlizinin reallaşması sonunda Avropanın enerji təhlükəsizliyinin möhkəmlənəcəyi və enerji ixrac edən ölkələrin siyasi və iqtisadi gücünün daha da artacağı gözlənilir.Regionun enerji layihələrinin dünya iqtisadiyyatındakı və ixracatçı ölkələr üçün önəmini artırmaq üçün aşağıdakı məsələlərin araşdırılaraq həll olması vacibdir:

- İstismar olunan yataqların və çəkilən boru kəmərlərinin layihə xərclərini azaltmağa yönəldilmiş siyasətin işlənilib hazırlanması;
- Düzgün ixrac marşrutunun seçilməsi;
- Karbohidrogen məhsullarından əldə edilən gəlirlərin digər sənaye sahələrinə yönəltməklə iqtisadiyyatın diversifikasiyasını təmin etmək;
- Region ölkələrinin beynəlxalq iqtisadiyyata inteqrasiyasını gücləndirərək enerji sahəsində fəaliyyət göstərən transmilli korporasiyalarla əlaqələrin genişləndirilməsi.

Dünya üzrə ümumi neft ehtiyatları 30-40 ilə qaz ehtiyatları 100 ilə daş kömür ehtiyatları isə 200-300 ilə tükənəcəyini nəzərə alsaq karbohidrogen ehtiyatlarından əldə edilən gəlirdən maksimum istifadə edib iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafını daha da sürətləndirmək lazımdır. Hal-hazırda region ölkələri bu siyasəti uğurla davam etdirməkdədirlər. Gələcəkdə də enerjiden əldə edilən kəpialın insan kapitalına çevrilməsi və elmtutumlu sahələrin inkişafı prioritet məsələlərdəndir. Bu imkanlardan maksimum şəkildə istifadə edilərək digər sahələrin inkişaf etdirilməsi hal- hazırda və gələcəkdə həyata keçiriləcək enerji layihələrinin önəmini daha da artırır.

3.2. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadi inkişafında Xəzər neftinin əhəmiyyəti

Ölkə iqtisadiyyatı ölkə inkişafının ana sütunlarından biridir. İqtisadiyyat ölkədə təhsil, səhiyyə, silahlı qüvvələr kimi ən əsas sahələri qidalandırıcı hökmündədir, bu xüsusiyyətini nəzəri etibara alsaq iqtisadiyyatın bir ölkənin varlığını qoruyub saxlaması və daha da inkişaf etdirməsi baxımından əhəmiyyətini daha yaxşı dərk etmək olar. Təkcə ölkə üçün deyil ölkəni əmələ gətirən ən xırda hüceyrə hökmündə olan hər bir ailənin, bir az daha dərinə ensək cəmiyyətin atomları hökmündə olan hər bir fərdin həyatı üçün də iqtisadiyyat çox mühüm məsələdir.

Ölkələr dolayısı ilə insanlar üçün iqtisadiyyatla eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan ikinci ünsür isə heç şübhəsiz enerji ünsürüdür. Bəli enerji həyatımızın hər sahəsində var, istər nəqliyyatda, istər evdə, istərsə də iş həyatımızda enerji damarlarımızda axan qan rolunu oynayır. Sadəcə olaraq qısa bir enerji kəsintisi zamanı həyatımızın necə iflic vəziyyətə düşdüyünü nəzərə alsaq enerjinin əhəmiyyəti daha aydın şəkildə özünü göstərir. Burada iqtisadiyyatla enerjini bərabər mütləq etməyimizin əsas səbəbi isə bu iki məfhumunun xüsusilə ölkələr arası münasibətlərdə bir vahidin iki üzünü kimi yaxın və iç-içə olmasıdır. Ölkələr zahirən müstəqil ola bilərlər lakin ABŞ kimi nəhəng ölkəni çıxmaq şərti ilə digər ölkələrin demək olar ki 90%-i bir-birindən ya iqtisadi olaraq ya da enerji baxımından asılı haldadır. Misal olaraq deyə bilərik ki, Almaniya Mercedes-Benz,

Volkswagen və Opel kimi maşın istehsalından yüksək miqdarda gəlir əldə edir, bu güclü iqtisadiyyat deməkdir. Lakin Almaniya eyni zamanda dünyanın 5-ci böyük neft məhsulları istifadəçisidir, buna görə də o Rusiya, Norveç və Böyük Britaniyadan neft idxal etməyə məcburdur. Burada qısaca olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, enerji bilindi ki kimi çox geniş anlayışdır, bu tədqiqat işində isə bundan sonra enerji dediyimiz zaman hazırda dünyada bir nömrəli enerji mənbəyi olan neft və təbii qaz resursları nəzərdə tutulur.

Həmçinin dövrümüzdə istər elektronik əlaqə və informasiya vasitələrinin, istərsə də nəqliyyat vasitələrinin yüksək inkişafı yer kürəsi üzərində məsafə

problemini aradan qaldırmışdır. Məsafələrin qısalmasının bir çox müsbət cəhəti var, bunlardan başlıcası isə dünya ölkələrinin hansı yarımkürədə olmasından asılı olmayaraq qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr qura bilməsi və ikinci böyük faydası isə daha uzaq məsafələrə enerji nəqlinin mümkün olmasıdır. Bəli enerji və iqtisadiyyat müasir dövrün ən güclü iki silahıdır.

Yuxarıda sadaladığımız üç məfhumu yəni iqtisadiyyat, enerji və məsafə probleminin həll olunmasını və bu üç məfhum arasında olan qarşılıqlı əlaqələri nəzərə aldığımızda tədqiq olunan problemin mövzusu daha aydın anlaşılacaqdır. Qafqaz və Orta Asiyada yerləşən Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan kimi MDB ölkələrinin inkişaf dövrünün bu mərhələsində zəngin Xəzər nefti və təbii qazının əhəmiyyəti daha aydın şəkildə özünü göstərəcəkdir.

Xəzər dənizinin sahib olduğu Neft və Təbii qaz rezervlərinin miqdarı Xəzər dənizi bilindi ki kimi dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsidir, lakin onun dibində okean tipli süxur təbəqəsi olduğu üçün status olaraq dəniz sayılır. Xəzər dənizi geosiyasi mövqeyi və sahib olduğu sərvətləri ilə dünyanın iqtisadi və siyasi cəhətdən diqqət mərkəzlərindən biridir. İstər Avropa ilə Asiyanın sərhəddində yerləşməsi, istər böyük ipək yolunun üzərində olması, istərsə də orta Asiyada yerləşən Türk dövlətləri ilə Asiyanın cənub-qərbində yerləşən Azərbaycan və Türkiyə kimi iki mühüm türk dövlətinin arasında yerləşməsi Xəzər dənizini sadəcə bir təbiət ünsürü olmaqdan çıxarır, bu xüsusiyyətləri Xəzəri həmçinin bir geosiyasi ünsürə çevirir.

Coğrafi mövqeyi ilə yanaşı Xəzərin sahib olduğu zəngin neft və qaz yataqlarını da nəzərə alsaq Xəzər dənizinin əhəmiyyəti bizim üçün daha aydın şəkildə görünəcəkdir.

Xəzər dənizində toplam neft rezervləri 200-233 milyard barrele çatdığı təxmin edilir. Toplam rezervlərin 17-49 milyard barreli kəşf edilmişdir, geri qalan 186 milyard barreli isə təxminidir.

Bilindi ki kimi Xəzər beş ölkə ilə sərhəddir. Bunlardan Xəzər dənizində olan neft ehtiyatlarının böyük bir qismi Qazaxıstanın payına düşür, kəşf edilən neft ehtiyatlarına görə ikinci yeri Azərbaycan, üçüncü yeri Türkmənistan tutmaqdadır. Təbii ki, geoloji kəşfiyyatlar hər zaman davam edir və yeni yataqlar kəşf edildikcə

ehtiyatların göstəriciləri də dəyişir. Aşağıda İran və Rusiyanın da göstəriciləri daxil olmaqla cədvəl şəklində hər bir sərhəd ölkənin Xəzərdən payına düşən neft ehtiyatları cədvəl şəklində göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Xəzər dənizinin neft ehtiyatının ölkələr üzrə miqdarı (mlrd barrel)

<i>Ölkə</i>	<i>Kəşf edilən</i>	<i>Təxmini</i>	<i>Toplam</i>
Qazaxıstan	40	92	132
Azərbaycan	7	32	39
Türkmənistan	1.7	38	39.7
Rusiya	0.3	7	7.3
İran	0.1	15	15.1
Toplam	49.1	184	233.1

Mənbə: Energy Information Administration.

Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ümumilikdə Orta Şərq adlanır. Regionunun iqtisadi həyatında neft sektorunun xüsusi əhəmiyyəti var. Bu bölgədə təkcə dənizdə deyil həmçinin quruda da böyük neft yataqları mövcuddur. Daha aydın şəkildə təsəvvür edə bilmək üçün bölgədəki quruda və dənizdə olan neft rezervlərinin ümumi miqdarının dünyanın digər böyük neft ehtiyatları olan bölgələrlə müqayisəli şəkli aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.

Xəzər bölgəsində olan ölkələrin neft ehtiyatının miqdarı (mlrd. barrel)

<i>Region</i>	<i>BP (2008 sonu etibarilə)</i>	<i>Oil & Gas Journal (Yanvar-2010 etibarıyla)</i>	<i>World Oil (2008 sonu etibarilə)</i>
Şimali Afrika	60.092	213.319	46.135
Mərkəzi və Cənubi Amerika	103.502	102.798	76.497
Avropa	17.646	15.800	15.980
Avrasya	122.888	98.886	123.223
Orta Şərq	742.711	739.205	711.644
Afrika	114.268	114.073	109.759
Asiya	40.224	33.366	36.378
Dünya cəmi	1.201.332	1.317.447	1.119.615

Mənbə: Energy Information Administration.[2,s.156]

Bəzi hesablamalara görə, dünya ölkələrinin neft idxalına olan ehtiyacı hazırda 65%-dir, 2020-ci ildə isə bu rəqəm 80%-ə çatmağı gözlənilir. Orta və Şərqi Avropa ölkələri (Rusiya xaric) neft məhsullarına olan ehtiyaclarını 80% idxal

etməklə qarşılıyır. Qərbi Avropa ölkələri isə bu ehtiyacın 55%-ini idxal etməklə qarşılıyır. Neft məhsullarına bu qədər çox ehtiyacın olması isə öz növbəsində xam neft ixrac etmək imkanına sahib olan ölkələr üçün böyük fürsətdir. Cədvələ diqqətlə baxdığımız zaman Orta Şərqi sahib olduğu neft rezervlərinin neft məhsulları istehsal etməyə uyğun miqdarda olduğu görülməkdədir. Bu isə SSRİ-dən ayrılmış xüsusilə MDB-yə daxil olan Türk əsilli Cümhuriyyətlər üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Xəzər neftinin bölgədə iqtisadi əhəmiyyəti

Bölgənin sahib olduğu zəngin neft və təbii qaz yataqlarının dəyərləndirilməsi bölgə ölkələri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də SSRİ dağıldıqdan sonra bölgədə müstəqilliyinə qovuşmuş Türk dövlətlərinin SSRİ ilə birlikdə çökən iqtisadiyyatlarını yenidən qura bilmək üçün güclü iqtisadi gəlirə ehtiyacları vardı. Bu da təbii haldır çünki, yeni azadlığa çıxmış bu ölkələrdə olan zavod və fabriklərin demək olar ki hamısının yenidən qurulmaya və ya güclü təmirə, avadanlıqların isə dəyişdirilməyə ehtiyacı var idi.

Bu ölkələrdə olan avadanlıqlar elə SSRİ-də olan hər şey kimi istifadə müddətini bitirmişdi. Artıq bu zavod və fabriklər dövrünün tələbləri ilə uyğunlaşa bilmirdi, nə istehsal etdiyi malın keyfiyyəti, nə də lazımı miqdarda əmtəə istehsal etmək baxımından yetərli deyildi.

Çökmüş iqtisadiyyat təkcə məişət tələbatına deyil, həmçinin bütün sahələrə öz mənfi təsirini göstərir. Belə ki, müstəqilliyin ilk illərində bu ölkələrdəki təhsil və səhiyyə kimi cəmiyyətin şah damarı hökmündə olan sahələr də standartların çox-çox altında idi. Bölgədə bütün diqqət Rusiyadan gələ biləcək hər hansı hərbi müdaxiləyə qarşı hazırlıqlı olmağa yönəlmişdi. Ona görə də digər sahələr diqqətdən kənar qalmış və gün keçdikcə geriləyirdi.

Bütün bu zavod və fabriklərin yenilənməsi, həmçinin yenilərinin inşası, təhsildə və səhiyyədə yeni mərhələyə keçid kimi böyük məsələlərin həlli üçün heç şübhəsiz güclü sərmayə lazım idi, SSRİ isə bu Türk mənşəli ölkələrdən mənəvi dəyərlərlə yanaşı maddi dəyərləri də sorub aparmışdı və banklarda maddi vəsait demək olar ki yox idi. Bu sərmayəni təmin etməyə ən uyğun variant isə Qazaxıstan, Türkmənistan

və Azərbaycan kimi ölkələrin Xəzər dənizində və quruda sahib olduqları xam neft məhsullarını çıxarıb satmaq idi.

Təbii ki, elə bu prosesin özü də kifayət qədər sərmayə tələb edirdi. Bu ölkələrdə olan avadanlıqlar da yerin dərinliklərində olan karbohidrogen rezervlərini çıxara bilmək üçün yetərli deyildi. Elə bu səbəbdən bu ölkələr Avropa və Amerika mənşəli neft şirkətlərini cəlb etməyə başladı. Qısa zaman ərzində bölgəyə 1000-ə yaxın neft sahəsində olan xarici və yerli şirkətlər cəlb olundu və xam neft istehsalına başlandı.

Həmçinin yeni şirkətlərin cəlb olunması bu ölkələrdə olan işsizlik probleminin aradan qalxmasına da böyük təkan verdi. Neft sektorunda olan işçilərin əmək haqqısının digər sektorlardakı işçilərə nəzərən iki-üç bəzən də daha çox olması bu sahəyə olan marağı artırdı. Təbii olaraq bu da öz növbəsində əhalinin yaşayışının yaxşılaşmasına öz təsirini müsbət istiqamətdə göstərmiş oldu.

Digər tərəfdən bölgəyə gələn xarici neft şirkətlərinin özləri ilə gətirdikləri müasir avadanlıqları işlətmək üçün yüksək savadlı və müasir elmlərə yiyələnmiş kadrlara olan ehtiyacı, həmçinin yüksək maaş təklifi bu ölkələrdə olan gənclər arasında elmə və təhsilə olan marağı xeyli artırdı. Region ölkələrindən Avropaya, Amerikaya sırf təhsil üçün özü də dövlət hesabına gedən tələbələrin sayı kəskin sürətdə artdı. Bu ölkələrdə yeni yerli və xarici universitetlər açıldı. Beləliklə xaricə gedə bilməyən tələbələr öz vətənlərində təhsil almaq imkanı da qazanmış oldu.

Xəzər neftinin sahil ölkələri üçün strateji əhəmiyyəti

Xəzər dənizinin geostratejik mövqeyinin əhəmiyyətli olması, həmçinin zəngin təbii sərvətlərə sahib olması ona qarşı ətraf ölkələrin marağını cəlb etmişdir. Sərhəd ölkələr hər biri Xəzərdən daha çox pay almaq uğrunda mübarizə aparıblar. SSRİ dövründə İranla 1921 və 1940-cı illərdə imzalanmış müqavilələrə əsasən Xəzər dənizi rəsmi olaraq SSRİ və İran arasında hər kəs öz sərhəddinə uyğun istifadə edirdi. Təbii ki, o dövrdə bu rəsmi bir məsələ idi və SSRİ Xəzərə tamamilə hakimiydi, İran isə Xəzərin qeyri-fəal istifadəçisiydi.

SSRİ dağıldıqdan sonra isə, 1990-cı illərdən bəri Xəzərin statusu ilə bağlı məsələlər yenidən gündəmə gəldi. Xüsusilə də Azərbaycan və Qazaxıstan respublikaları Xəzər sahillərində karbohidrogen yataqları üçün axtarışlara başlaması ilə

birlikdə Rusiya, İran və Türkmənistan Xəzərin statusu haqqında problemlər qaldırmağa başlamışdır. Bu mövzuda sərhəd ölkələrin demək olar ki hər birinin ayrı-ayrı baxış açısı var, bu da təbii haldır, çünki hər ölkə öz mənfəətini güdür, elə bu səbəbdən də Xəzər dənizinin ölkələr üzrə bölgüsü bu günə kimi netləşməyib.

Xəzərin sahib olduğu neft yataqlarının sərhəd ölkələrinin xarici siyasətinə necə təsir etdiyini daha aydın görə bilmək üçün aşağıda qısa şəkildə hər bir ölkənin baxış açısını ifadə etmişik.

Rusiya Xəzər dənizinin ekoloji problemlərini ön plana çıxardaraq, Xəzərdə hər bir ölkənin ayrı-ayrılıqda karbohidrogen yataqlarının kəşfiyyatı ilə məşğul olmasının əleyhinə olduğunu bildirir. Bu cəhətdən baxanda Türkmənistan və Qazaxıstandan trans-Xəzər çəkilməsi planlaşdırılan xam neft və təbii qaz ixrac boru kəmərlərinin inşası əngəllənmiş olur. Rusiyanın bu addımı da təbii haldır, çünki 90-cı illərə kimi bölgənin bütün enerji nəqliyyatı Rusiya torpaqlarından keçirdi, lakin müstəqillik qazanandan sonra başda Azərbaycan olmaqla Qazaxıstan və Türkmənistan artıq ixracgüzərgahını Türkiyə üzərindən Avropaya doğru çevirmiş vəziyyətdədir.

Rusiyanın məqsədinin Xəzərin ekologiyası deyil də bu nəqliyyatı əngəlləmək olduğunu analamaq üçünsə, SSRİ-də Xəzər hövzəsinin dünyanın ən çirкли hövzələrindən biri olduğunu xatırlamaq kifayət edir.

Azərbaycan, SSRİ-nin dağılmasının ardından Xəzər ətrafında yeni formalaşan siyasi və iqtisadi proseslərin mərkəzinə çevrilmişdir. Bu məsələdə Azərbaycanın Xəzərətrafi ölkələr içərisində aktiv neft istehsal edən ölkə olması və Xəzərin Avropa tərəfində olması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın fikri hər ölkəyə ən yaxın sahilləri əsas alaraq orta xətt prinsipi ilə bölünməsi və hər bir ölkənin öz sahəsində azad fəaliyyət göstərməsi istiqamətdədir. Əks halda Azərbaycan Xəzərin sahilindən uzaq karbohidrogen yataqlarının işlənməsi zamanı əngəllərlə qarşılaşır. Buna nümunə olaraq Kəpəz yatağının işlənməsinə Türkmənistanın bu yatağın ona aid olduğunu bildirərək etiraz etməsini göstərmək olar.

Qazaxıstan müstəqilliyinin ilk illərində qərb şirkətləri ilə birgə karbohidrogen rezervlərini dəyərləndirmək üçün Xəzər sahillərində seysmoloji araşdırmalara başladı. Çox keçməmiş Rusiya bu araşdırmaları “qeyri-qanuni və tək tərəfli” adlan-

dırdı. Lakin Qazaxıstan 1994-cü ilin iyul ayında BMT-nin daxili dənizlər üzərindəki hüquq qərarına əsasən Xəzərdə sərhəd ölkələrin 12 millik milli su hövzəsinə sahib olması və hər ölkənin öz sektorunda azad davrana bilməsi haqqında bəyannamə yayınladı. Beləliklə də, Qazaxıstan Xəzər haqqında öz strategiyasını açıq bir şəkildə ortaya qoymuş oldu.

Türkmənistan digər ölkələrlə müqayisədə Xəzərin statusu ilə bağlı daha dəşiykən tutum sərgiləməktədir. Belə ki, müstəqilliyin ilk illərində Türkmənistan da digər Türk Cümhuriyyətləri kimi tutum sərgiləməyə başladı, lakin Azərbaycan Xəzərdə olan neft yataqlarını işlətməyə başlayınca Türkmənistanın bu mövzudakı siyasətində biraz İrana doğru meyilləşmə olduğu görülmüşdür. Xüsusilə də Azərbaycanın “Kəpəz”, Türkmənistanın isə “Sərdar” adlandırdığı yatağın kimə aid olduğu mövzusunda Azərbaycanla fikir ayrılığına düşdükdən sonra. Son olaraq isə Türkmənistanın da BMT-nin bu mövzudakı sazişlərini qəbul etdiyi açıqlanmışdır.

İran SSRİ dağıldıqdan sonra ilk başda Xəzərin hər bir ölkəyə sərhəd olduğu məsafəyə uyğun şəkildə bölüşdürülməsinin tərəfdarı idi. Bu cür yanaşmaqla İran Xəzər dənizi üzərində Rusiyanın təsirini minimum endirməyi hədəfləyirdi. İlk başda işlər İranın istədiyi kimi getdi, lakin “Əsrin müqaviləsi”nə bir az da Amerikanın təsiri ilə ortaq ola bilməyincə 1995-ci ilin aprelində “Əsrin müqaviləsi”ni tanımadığını elan edərək əvvəlki mövqeyinə əks bir hərəkət sərgilədi. Ondan sonra da Xəzərdə olan xam neftlə bağlı sazişlərdə istədiyi payı ala bilməyən İran Xəzərin status məsələsinin həllinə açıq-aşkar əngəl törədir. İranın statusla bağlı təklifi demək olar ki, heç kəsin qəbul edə bilməyəcəyi bir təklifdir, belə ki, İran beş sərhəd ölkənin hər birinə 20% hissə verib “ortaq istifadə” olunmasını istəyir. İranın Körfəzdən əldə etdiyi neftin miqdarını və Xəzər neftinə demək olar ki ehtiyacının olmadığını nəzərə alsaq, İranın status haqqında təklifinin tamamilə siyasi bir xarakter daşdığını görə bilərik.

Xəzər neftinin regionun iqtisadi inkişafına iki əsas faydası

Qısaca xatırlatmaq istəyirəm ki, bu işdə orta Asiya və cənubi Qafqaz bölgəsi dediyimiz zaman nəzərdə tutduğumuz ölkələr xüsusilə orta Asiyadan Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstan, Cənubi Qafqazdan isə Azərbaycandır. Bu

ölkələrin seçilməsinin xüsusi səbəbi isə odur ki, Xəzər dənizində olan xam neft və təbii qaz ehtiyatları İran və Rusiya üçün sadəcə siyasi önəm daşısa da bu ölkələrin iqtisadi həyatı üçün daha çox əhəmiyyətlidir.

Aşağıda Xəzər neftinin regionun iqtisadi inkişafına iki əsas töfhəsi qısa şəkildə verilmişdir.

1. Neft sektorundan gələn gəlirin qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi

Qazaxıstan, Türkmənistan və Azərbaycanın qeyri-neft sektoru İran və Rusiyaya nisbətən zəif inkişaf etmişdir. 90-cı illərdə bu ölkələrdə demək olar ki, hər sahədə yenidən qurma işləri aparmaq zəruri idi. Bu işlər üçünsə ən uyğun sərmayə Xəzər dənizində və sahil zonalarında olan xam neft və təbii qaz resurslarının ixracından əldə olunan gəlir idi. Adı çəkilən ölkələr 90-cı illərdən başlayaraq günümüzdə kimi artan xətt üzrə neft sektorundan gələn gəlirin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi siyasətini güdmüşlərdir. Bu uğurlu siyasətin nəticəsi Azərbaycanda daha parlaq şəkildə nəzərə çarpmaqdadır.

2. İmzalanmış müqavilələrin regiona diqqəti cəlb etməsi

İkinci olaraq da bölgədə olan zəngin neft yataqlarının işlənməsi üçün yüzlərlə Avropa, Amerika, hətta Yaponiya şirkətləri ilə sazişlər imzalanıb. Həmçinin Xəzər dənizindən Türkiyə üzərindən Avropaya çəkilən boru kəmərləri də dünyanın diqqətini bu regiona cəlb etmişdir. Bu da təbii olaraq dəniz məhsulları istehsal edən şirkətlərdən neftdən dərman preparatları hazırlayan şirkətlərə kimi yüzlərcəsinin bölgəyə capital yatırmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda bölgədə olan iqtisadi hərəkətilikdünya turizminin də marağına səbəb olmuşdur.

Fikrimizcə, Xəzər dənizində olan zəngin neft və təbii qaz yataqları Cənubi Qafqazda yerləşən Azərbaycan və Orta Asiyada yerləşən Qazaxıstan və Türkmənistan üçün böyük önəm daşıyır. Belə ki, bu ölkələr həm iqtisadi gəlir əldə etmək, həm də ölkə əhalisinin benzinə və təbii qaza olan tələbatını ödəmək üçün Xəzərin təbii sərvətlərindən geniş şəkildə istifadə edirlər. Digər tərəfdən isə bölgədə olan Rusiya və İran bu ölkələrə təsir edə bilmək üçün Xəzərdən siyasi bir ünsür kimi istifadə edir. Dissertasiyada sadalanan Xəzərin sahib olduğu neft ehtiyatlarının miqdarını, Av-

ropa və Amerika şirkətlərinin bölgəyə marağını, Rusiya və İranın məsələyə yaxınlaşma tərzini nəzərə alsaq Xəzər neftinin Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərində ana başlıqlardan biri olduğu görülməkdədir. Ona görə də bu ölkələrin Xəzərin təbii sərvətləri ilə əlaqədar strategiyalarını düzgün seçmələri ümumilikdə Orta Asiya və Cənubi Qafqazın inkişafı adına həyati önəm daşdığı nəticəsinə varılmışdır.

3.3. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin geoiqtisadi mövqeyinin gücləndirilməsi və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətləri

Ötən əsrin 90-cı illərində post-sovet məkanında baş verən proseslər araşdırılan regionda geosiyasi və geoqisadi vəziyyətin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Milli iqtisadi maraqların reallaşdırılması və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması bu aspektdə mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Qloballaşma prosesinin genişləndiyi şəraitdə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının işlənilib hazırlanması zamanı, hər şeydən əvvəl, sözügedən ölkələrin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafına təsir edən xarici və daxili amillərin iqtisadi təhlükəsizlik sistemə təsirinin qiymətləndirilməsi zəruriyyəti ortaya çıxır.

Çünki real məzmunlu müstəqil dövlətçilik atributlarının tədricən formalaşdırıldığı bu ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin daim diqqət mərkəzində saxlanılmasını tələb edir.

Zəif inkişaf səviyyəli ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin və sabitqədəmli iqtisadi inkişafının təmin edilməsi isə, öz növbəsində beynəlxalq iqtisadi və siyasi qüvvələrin maraqlarının milli maraqlarla uzlaşdırılmasını şərtləndirir. Fikrimizcə, bu problemin özünün optimal həlli yolunu tapmadan sözügedən regionda yerləşən ölkələrin sabit sosial-iqtisadi və siyasi inkişafına nail olmaq mümkün deyil.

Bu problemi öz nəzəri həllinini Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik

konsepsiyasında tapmışdır. Ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiqlənən bu konsepsiyada deyilir: «Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası (bundan sonra konsepsiya) dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və demokratik inkişaf yolunu, strateji seçimi kimi Avraatlantik məkana inteqrasiyasını, bununla yanaşı tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin çoxşaxəliliyini vurğulayan, Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyət, cəmiyyət və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasət və tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur».

Göründüyü kimi, bu konsepsiyada Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik sisteminin obyektləri kimi aşağıdakılar əsas götürülmüşdür:

- vətəndaş, onun hüquqları və azadlığı;
- cəmiyyət, onun maddi və mənəvi dəyərləri;
- dövlət, onun konstitusion quruluşu, suverenliyi və ərazi bütövlüyü.

Iqtisadi təhlükəsizliyə qarşı olan təhdidləri üzə çıxarmaq üçün, hər şeydən əvvəl iqtisadi həyatda milli maraqları düzgün müəyyənləşdirmək zəruri xarakter daşıyır. Fikrimizcə, bu maraqların konseptual qoyuluşu aşağıdakı kimi olmalıdır:

- sözügedən ölkələrin vətəndaşlarının maddi həyat səviyyəsinin dinamik yüksəlməsinin təmin edilməsi;
- iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində onun daxili resurslarla özünüödəmə qabiliyyətinin artırılması;
- kredit - maliyyə sferasının dayanıqlığının təmin edilməsi;
- səmərəli innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi (əmək məhsuldarlığının dinamik artırılması);
- dünya gəlirlərinin mənimsənilməsi prosesində aktiv iştirak edə biləcək korporativ sektorun formalaşdırılması.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, bütün bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə, o cümlədən bu iqtisadi sistemə keçid dövründə yaşayan Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi vəzifəsi də onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nəzəri əsaslarının dəyişən mühitə uyğun olaraq işlənilib təkmilləşdirilməsini şərtləndirir. Bu ölkələrin

tarixi inkişaf xüsusiyyətləri və onların müasir durumu sözügedən sahədə dövlətin vəzifəsini daha da artırır.

Bir qayda olaraq ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün dövlətin fəaliyyəti aşağıdakı ünsürləri özündə cəmləşdirməlidir:

- əhalinin və iqtisadiyyatın obyektiv və hərtərəfli monitorinqi üçün informasiya mərkəzinin yaradılması. Bu problemi həll etmədən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün daxili və xarici təhlükəni proqnozlaşdırmaq və onu bitərəfləşdirmək mümkün deyil;

- kompleks və uzunmüddətli tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması. Bu tədbirlər elə işlənməlidir ki, nəticədə bu sahədə fəaliyyət göstərən sistem təkcə daxili və xarici təhlükəni zərərsizləşdirməməli, eyni zamanda təhlükəli hadisələrin törəmə biləcəyini və onun nəticələrini qabaqcadan xəbər verməlidir;

- iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində kompleks dövlət tədbirlərinin reallaşma işinin təşkil edilməsi.

Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik haqqında qəbul etdiyi sənədlər indikator rolu oynamalı və orada göstərilən, müəyyən edilən istiqamət əsas götürülməlidir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi strategiyası dövlətin təhlükəsizlik sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsidir və onu qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları həyata keçirirlər. Ölkənin təhlükəsizlik sisteminin təşkilində və qorunmasında ictimai təşkilatlar və başqa birliklər, habelə vəzifəli şəxslər iştirak edirlər. Bunların hamısının fəaliyyəti dövlət qanunları vasitəsilə tənzimlənir.

Iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində dövlətin strategiyasının həyata keçirilməsi aşağıdakı tələbləri qoyur:

- Prezident aparatının, icra orqanlarının funksiyasına dəqiq hədd qoyulması;
- mərkəzi və yerli orqanların vəzifələrinin müəyyən edilməsi və onların səlahiyyətlərinə dəqiq hədd qoyulması və onların həyata keçirdikləri işlərin əlaqələndirilməsi;
- dövlətin tənzimləyici funksiyasına uyğun informasiya təminatı.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin dövlət strategiyası dövlətin yeritdiyi iqtisadi siyasət çərçivəsində reallaşdırılır. Bu siyasət vətəndaşların iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi sabitliyinə, vətəndaşların azad və təhlükəsiz yaşamasını təmin etməyə yönəldilməlidir.

Iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasını daha səmərəli təmin etmək məqsədilə dövlətin iqtisadiyyata təsirinin elə bir sistemi işlənilib hazırlanmalıdır ki, o daha az itgi verməklə həyata keçirilə bilsin və daim iqtisadiyyatın inkişafına uyğun şəkildə onun təhlükəsizliyi təmin edilsin. Bunun üçün dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının sərhəddi və kriteriyası müəyyənləşməli, dövlət sektorunun payı, habelə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimlənməsinin ən səmərəli metodu işlənilib hazırlanmalıdır.

Iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövlətin yuxarıda göstərilən tənzimləyici fəaliyyətinin ünsürləri, dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf haqqında verdiyi proqnoz və proqramlarda öz əksini tapır. Bu göstəricilərin əsas mənbəyi dövlətin bu sahədə qəbul etdiyi qanunlardır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlətin bir vəzifəsi də ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrini kompleks inkişaf etdirmək üçün və iqtisadiyyatın bütövlükdə inkişafına mühüm təsir göstərən amillərin səfərbərliyə alınmasıdır.

Iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının vəzifələri və mexanizmi işlənilib hazırlanarkən ən əvvəl birinci dərəcəli təhlükə müəyyən olunmalı, sonra isə qısamüddətli və uzunmüddətli təhlükə və onların xarakterləri nəzərə alınmalıdır. Adətən, iqtisadi təhlükələrin bu formada bir-birindən fərqləndirilməsi və mərhələ-mərhələ onların qarşısının alınması üçün qüvvələrin səfərbər edilməsi yaxşı nəticə verir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin sağlam milli iqtisadiyyat formalaşdırması və inkişafı ilə əlaqədardır. Bunun özü isə dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, o cümlədən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövləti ədalət prinsipi əsasında necə idarə etməsindən asılıdır. Problemin həllinin yeganə yolu belədir ki, dövlət öz xalqına layiq olduğu qayğıyı göstərməli, əmək qabiliyyətli əhalini işlə təmin etməli, insan haqlarının, azadlıqlarının qorunmasına nail olmaqla xalqın etimadını qazanmalı, sağlam milli mədəniyyətə malik olan kadrlar hazırlamalı və ölkənin ən mühüm problemlərinin həllini həmin kadrlara

həvalə etməlidir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin tənzimlənməsinin hamısını dövlət öz üzərinə götürsə də, bazar iqtisadiyyatı şəraitində tam şəkildə bu məqsədə nail oluna bilməz. Ona görə də, dövlət bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında, bazar mexanizminin işləməsində həmişə maraqlı olmalıdır. Belə olduqda ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına milli sahibkarlar, habelə bütün vətəndaşlar cəlb olunurlar. Bu isə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini daha etibarlı şəkildə təmin etməyə imkan verir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi proseslərdə rolunun minimuma endirilməsi fikri və iqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş ölkələrdə bu istiqamətdə atılan ciddi addımlar milli-iqtisadi mənafeələr baxımından təhlükəli bir proses kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki, qloballaşma şəraitində fəaliyyət göstərən dövlətlər rəqabətə davamlılıq baxımından kəskin şəkildə fərqlənirlər. Ona görə də, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin liberallaşdırılması zamanı bu məqam daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Dünya birliyində əhalisinin əsas hissəsi türk mənşəli və müsəlman mənsubiyyətli, iqtisadi və siyasi güc göstəricilərinə gəldikdə isə, keçid iqtisadiyyatlı «kiçik» ölkə kimi səciyyələnən Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində milli dövlətçiliyinin formalaşmasına da məhz müstəqillik əldə edildikdən sonra başlanılmışdır. Ona görə də, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması mexanizminin formalaşması və bu mexanizmin səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün sözügedən məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Yuxarıda göstərilən arqumentləri əsas tutaraq qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun formalaşmasında dövlətin aktiv rolu təmin olunmalıdır. Elə bu səbəbə görə də, biz iqtisadi proseslərdə dövlətin rolunun azaldılması fikrinin tamamilə əksinə olaraq dövlətin bütün funksional alətlərinin konservativ rekonstruksiyası fikrini dəstəkləyirik.

Bildiyimiz kimi, tarixi proseslərin gedişi dünya birliyindəki ölkələrin statusunu dəyişir. Bu gün hakim mövqelərdən öz şərtlərini diktə edən dövlətin sabahı haqqında optimist fikirlərin söylənilməsi hələ həmin dövlətin dünya birliyi sistemində öz mövqelərini qoruyub saxlaması üçün yetərli deyil. Çünki, bu gün dünyada baş verən

dəyişikliklərin sürəti də dəyişmişdir. Belə bir tezdəyişkən xarakterli şəraitdə ölkənin sabitqədəmli inkişafını təmin etmək üçün güclü dövlətçilik sistemi formalaşdırılmalıdır.

İctimai həyatın bütün sahələrində, o cümlədən də iqtisadi həyatda dövlətin rolunun azalması cəmiyyətin içərisində qəddarlıq, etnitsizm, seperatizm, niqilizm və kosmopolitizm meyillərini gücləndirir ki, bu proseslər də öz növbəsində ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafına daxildən təhlükə törədir. Yaranmış belə bir neqativ şərait isə, öz növbəsində ölkəyə düşmən mövqedən yanaşan dövlətlərin pis niyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün münbit şərait kimi çıxış edir.

Qloballaşan dünyada iqtisadiyyatın açıqlığı dərəcəsi getdikcə artır. Bunun nəticəsində ölkələrarası rəqabət mübarizəsi kəskinləşir ki, bu da hər bir dövlətin xarici, iqtisadi strategiyasında elmə əsaslanan yeni «taktiki gedişlərin» tətbiq edilməsini şərtləndirir. Bu baxımdan bir çox ölkələrin sözügedən sahədə təcrübəsinin öyrənilməsi Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, sovet hərbi akademiyalarında B.Hiddel Qartın «Dolayı fəaliyyət strategiyası» konsepsiyası öyrədilirdi. Bu konsepsiyanın əsasında düşmənlə qarşıdurma şəraitində məqsədə sadə və birbaşa yolla çatılmasının çox zaman səmərəsiz olması fikri dayanırdı. Belə ki, düşmən o saat həmin yolun qarşısının alınması üçün müəyyən tədbirlər görür. Ona görə də, məqsədə çatmağın qısa yolu dolayı fəaliyyətlə, gözlənilmədən və ağıla sığışdırılması mümkün olmayan bir şəkildə həyata keçirilməlidir. Fikrimizcə, dünya birliyi sistemində müstəqil dövlətçilər sistemini 15 il ərzində formalaşdıran, ictimai həyatı tranzitiv xarakterlə səciyyələnən Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində bu konsepsiya hərtərəfli öyrənilməlidir. Belə ki, bu konsepsiyanın sözügedən ölkələrin həm sabitqədəmli sosial-iqtisadi inkişafında, həm də onların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində tətbiqi baxımdan çox böyük səmərəsi ola bilər.

Yuxarıda dediklərimizi əsas tutaraq qeyd etmək istərdik ki, konservativ rekonstruksiya paradıqması əsasında ənənəvi dövlətçilik atributlarının real gücü bərpa edilərək ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizminin işə salınması Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin gələcəkdə dünya birliyində

real statusunun yüksəlməsinə çox böyük müsbət təsir göstərmiş olardı.

Fikrimizcə, qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı prinsiplial xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

1) Milli mənşəli bütün aktivlərin leqallaşması haqqında qanunun qəbul edilməsi və bu qanunun icrası prosesində subyektlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

2) Ölkənin iqtisadiyyatında rəqabətədavamlı və yüksək mənfəət gətirə biləcək iqtisadi sahələrin müəyyənləşdirilməsi və onların klasterləşdirilməsi istiqamətində sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi. Bu istiqamətdə təhlükəsizlik mexanizminin yeni elementlərinin işə salınması. Məsələn, klasterləşdirilmə aparılan sahələrə əcnəbi investisiya mənşəli kapital axınının minimuma endirilməsi, milli mənsubiyyətli investisiya resurslarının həmin sahələrə axınının stimullaşdırılması və onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

3) Ölkədə yeni tipli iri biznes strukturlarının formalaşdırılması və bu işin müvəffəqiyyətlə həlli üçün qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması prosesinin sürətləndirilməsi. Bu prosesdə korporativ maraqların mezo və makro səviyyədə qorunması sisteminin yaradılması və s.

Qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlətçiliyin bütün qollarının fəaliyyətinin gücləndirilməsini tələb edir. Ona görə də ölkədə qanunvericilik, icra və nəzarət orqanlarının səlahiyyət və məsuliyyətlərinin dəfələrdə artırılması məqsədəuyğun sayılmalıdır. Prinsiplial xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı risklərin minimallaşdırılması məqsədi ilə inkişaf etmiş ölkələrin və yeni sənaye ölkələrinin təcrübəsi öyrənilməlidir. Məsələn, biz II dünya müharibəsindən sonra Yaponiyada həyata keçirilən torpaq islahatlarına nəzər yetirsək, onda görürük ki, dövlətin iqtisadi proseslərdə rolunun artırılması milli maraqlar baxımından necə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Yaponiya torpaq islahatlarının həyata keçirildiyi dövrdə dövlət nəzarəti ilə yerlərdəki təşəbbüslərin müvəffəqiyyətlə uzlaşdırılmasına nail ola bilmişdi. Həmin zaman torpaq islahatlarının reallaşdırılmasında dövlətin köməyi ilə biznes subyektlərinin müstəqilliyi artırılır, eyni zamanda onların özbaşınalığının qarşısının alınması üçün ciddi tədbirlər görülür, kəskin xarakter alan ziddiyyətlərin həllində isə qanunçuluğa əməl olunması üçün güclü dövlət müdaxiləsi

təmin olunurdu. Dövlət iqtisadi islahatlar prosesində təkcə «oyun qaydalarını» müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, mülkiyyət münasibətlərində yaranmış ziddiyyətlərin həllində də birbaşa özü iştirak edirdi. Dövlət bu islahatların əsas vasitəçisi və baş hakimi kimi çıxış edərək bütün torpaq transaksiyalarının təşkilatı və maliyyə mərkəzi rolunu oynayır, o torpaq islahatlarını həyata keçirərkən real istehsalçıları stimullaşdıraraq, eyni zamanda lendlordların heç bir zəhmət çəkmədən varlanmasının qarşısını alırdı. Nəticədə, torpaq resursları cəhətdən son dərəcə əziyyət çəkən Yaponiya kimi bir ölkədə aqrar problemlər yaxın bir zaman kəsiyində çox müvəffəqiyyətlə həll olundu.

İstərse də xarici təhlükənin minimuma endirilməsi üçün Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində dövlətin qanunvericilik daha da gücləndirilməlidir. Bu əsasda iqtisadi təhlükəsizliyin daha obyektiv şəkildə qiymət məqayisli təhlili metodu tətbiq ediləlidir. Süzəngedən metodun tətbiqi iki

məqayisə olunan ölkənin əldə etdiyi nəticələrin məqayisli təhlili. Kənar təhlükədən qorunma sisteminin qiymətləndirilməsi üçün də süzəngedən metodun tətbiq edilməsi məqsəduyğundur.

NƏTİCƏ

Ölkədaxili iqtisadi situasiya müəyyənləşdikdən sonra beynəlxalq iqtisadi situasiya obyektiv şəkildə qiymətləndirilməli və bu qlobal dəyişikliklərdə milli-iqtisadi maraqlar və prioritetlər dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Fikrimizcə beynəlxalq iqtisadi situasiyanın müasir səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardır:

- iqtisadi qloballaşmanın geniş vüsət alması və bu prosesdə dünya birliyi subyektlərinin subyektlərə və obyektlərə çevrilməsi ;

- regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinin güclənməsi;

- «Vaşinqton konsensusunun» prinsipləri əsasında II və III dünya ölkələrində, xüsusilə də tanzitiv ölkələrdə iqtisadi liberallaşma və bütövlükdə bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi;

- dünya iqtisadiyyatında Çin amilinin təsirinin güclənməsi;

- qlobal iqtisadiyyatda virtual sektorun fəaliyyətinin real sektorun fəaliyyəti üçün həlledici amilə çevrilməsi;

- TMK-da beynəlxalq maliyyənin cəmlənməsi və dünyanın beynəlxalq maliyyə bazarlarında sistem formalaşdırıcı amilə çevrilməsi;

- elmi-texniki inqilabın müasir nəticələrinə əsaslanan yeni iqtisadiyyatın formalaşması (söhbət inkişaf etmiş ölkələrdən və yeni sənaye ölkələrindən gedir);

Sonda onu qeyd etmək istərdik ki, bizim fikrimizcə, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində dünyada gedən qlobal dəyişikliklərin obyektiv qiymətləndirilməsi və nəzərə alınması əsasında milli-iqtisadi maraqlara uyğun prioritetlər aşağıdakı kimi dəqiqləşdirilməlidir:

- bazar iqtisadiyyatı sistemi formalaşdırmaqla makroiqtisadi göstəricilərin dinamik inkişafına nail olmaq;

- rəqabətədavamlı milli iqtisadiyyat formalaşdırmaqla dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya (Avroatlantik iqtisadi məkanına alternativ olaraq yeni lokal iqtisadi məkanlara inteqrasiya da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır);

- beynəlxalq bazarların müəyyən mal və xidmət seqmentlərində milli mənsubiyyətli mal və xidmətlər satışının artırılması və müəyyən payın ələ keçir-

rilməsi;

- milli mənsubiyyətli korporativ strukturların formalaşdırılması və mezo səviyyədə onların dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və diversifikasiyası.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə bir ümumi qənaətə gəlmək mümkündür ki, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionu ölkələrinin çox böyük sosial-iqtisadi inkişaf imkanları mövcuddur və bu ölkələr içərisində Azərbaycan Respublikasının regionda liderlik şansı daha çoxdur.

Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadiyyatında keçid proseslərinin araşdırılması və qlobal maliyyə böhranının mövcudluğu şəraitində çox maraq doğurur. Odur ki, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik, inteqrasiya və geostrateji məsələlərlə müqayisədə iqtisadi transformasiya məsələləri heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Regionda təhlükəsizliyin iqtisadi kontekstdə qiymətləndirilməsi hazırkı şəraitdə perspektivlərin müəyyənləşdirilməsi və regionun gələcəyi ilə bağlı siyasətlərin qərarlaşması üçün çox vacibdir. Xüsusilə də region ölkələri üzrə qlobal maliyyə böhranına müxtəlif reaksiyaların müşahidə olunduğu indiki şəraitdə təhlükəsizliyin iqtisadi və sosial təminatı daha çox aktuallaşır.

Regionun hər 3 ölkəsinin müxtəlif konfliktlərə cəlb olunduğu vəziyyətdə bölgədə vahid bazar müstəvisində və qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlıq kontekstində fəaliyyət göstərmək imkanları məhdud olduğundan hazırkı şəraitdə çox müxtəlif siyasi və geostrateji situasiyalardan irəli gələn və fərqli kurslarla dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunan Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadi transformasiya və inkişaf göstəriciləri bir-birindən xeyli fərqlənir. Biz bu yazıda ilk olaraq Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı ölkələrinin müasir durumunu xarakterizə edib, sonra müqayisəli iqtisadi təhlil əsasında transformasiya proseslərini qiymətləndirməyə çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. Xalq qəzeti. 24 may, 2009-ci il.
2. M.N.Məmmədov., M.I.Vərxudarov. İqtisadi təhlükəsizlik. Dərslik. B. İqtisad Universiteti nəşriyyatı 2006.
3. А.Н.Кольев. Нация и государство. Москва, изд. Логос, 2005
4. Экономическая и национальная безопасность. Учебник. Под редакцией доктора технических наук, профессора Е.А.Олейникова. Москва, изд.Экзамен 2004
5. Бизнес и безопасность. Толковый терминологический словарь, М: «Бек», 1995
6. Кочетов П.Г. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства. Учебник для вузов по курсу «Мировая экономика». Издательство Норма, М., 2006
7. Сельцовский В.Л. Экономико-статистические методы анализа внешней торговли. М.: Финансы и статистика, 2004
8. Экономическая, социальная и политическая география мира. Регионы и страны. Учебник. Под редакцией доктора экономических наук, проф. С.Б. Лаврова, кандидата географических наук, доц. Н.В.Коледина. М.: Из-во «Гардарики», 2003
9. Новейшая информация о всех странах и территориях мира. Географический справочник ЦРУ. Екатеринбург, У-Фактория, 2005
10. Nermin Zahide AYDIN. Hazar Enerji Kaynakları ve Siyaset , KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi / (2) 2012, s 209
11. Eli Hesenov .Hazar-Karadeniz havzasında enerji politikaları, 24 may 2012 , ss 1- 2
12. HAZAR WORLD , TANAP'IN önemi Avrupa Parlamentosunda tartışıldı, april 2014 sayı 17 , s 18
13. Statistical Review of World Energy, iyun 2010, s 22

14. <http://enerjienstitusu.com/2012/12/07/dunyanin-en-pahali-enerji-projesi-kasagan-kashagan/>
15. Sedat Laçiner. Uşak Yayın Dergisi, Hazar Enerji Kaynaklar Ve Enerji-Siyaset İlişkisi. Cilt1, No: 1, ss 50 -51, 2006
16. Dr. Osman Nuri ARAS, Azərbaycanın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi, 2. baskı, İstanbul, 2008.
17. BP Statistical Review of World Energy, June 2008. PennWell Corporation, Oil & Gas Journal, Vol. 104.47 December 2010.
18. CROISSANT-CROISSANT, “Xəzər dənizinin status problemi” Avrasiya Etüdləri, Qış 1996/97, səh. 28.
19. Əliyev Natiq, “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin Bəyanatı” Azərxəbər, 17-23 Sentyabr 1997, səh. 5.
20. E. M. Hacızadə, “Neft-Qaz Çıxarma Kompleksinin İqtisadi İnkişaf modeli”, Elm nəşriyyatı, Bakı-2002.
21. Human Development Report 2006, “Beyond scarcity: Power, poverty and the global water crisis”. UNDP 2006. www.opec.org
22. KUT Gün, “Yeni Türk Cumhuriyyətləri ve Uluslararası Ortam”, Bağımsızlığın İlk Yılları (Azərbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbəkistan, Türkmənistan), T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları No: 1723, Ankara, 1994, ss. 21-22.
23. “Neft Fondunun Maliyyə Göstəriciləri” <http://www.oilfund.az/index.php?n=8> (25.12.2007).
24. Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı, 2004.
25. <http://www.google.az>
26. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları. Bakı-2012.
27. 4. В.И. Кушлина. Государственное регулирование рыночной экономики. Москва, 2006.

REFERAT

Qloballaşma prosesinin gücləndiyi şəraitdə Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionuna daxil olan ölkələrin xarici iqtisadi inkişaf modelinin konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanması zamanı hər şeydən əvvəl sözügedən ölkələrin iqtisadi inkişafına təsir edən xarici və daxili amillərin qiymətləndirilməsi lazımdır. Ancaq bu amillərin üzə çıxarılaraq obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsindən sonra hansı ölkə üçün hansı xarici iqtisadi inkişaf modelinin daha münasib olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Dünya iqtisadiyyatının inkişafı zamanı onun məzmununda baş verən dəyişikliklər bu mürəkkəb sistemin ayrılmaz hissələri kimi çıxış edən ölkələrin iqtisadiyyatında müvafiq dəyişikliklərinin aparılmasını şərtləndirir. Xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi şəraitində kiçik ölkələrin xarici iqtisadi inkişaf strategiyalarının seçimi daha da aktuallaşır. Çünki, açıq iqtisadiyyat şəraitində böyük ölkələrlə müqayisədə bu ölkələrin iqtisadi həyatında xarici iqtisadi əlaqələr daha böyük rol oynayırlar.

Dissertasiyanın əsas məqsədlərindən biri Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin enerji qaynaqlarının bölgə və dünya ölkələri üçün əhəmiyyətini araşdırmaqdan ibarətdir. Xəzər hövzəsinin zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarına sahib olması qloballaşan və getdikcə enerjiyə tələbatı artan dünyada bu bölgənin iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyətini artırmaqdadır İlk olaraq Azərbaycan, öz enerji siyasəti və iqtisadi mənfəətləri istiqamətində , neft və təbii qaz yataqlarının işlənməsi və əldə edilən məhsulların ixracatının reallaşdırılması istiqamətində addımlar atmışdır. Bunun ardından Mərkəzi Asiyanın neft-qaz resursları ilə zəngin ölkələri enerji layihələrində iştirak üçün iqtisadi mənafeləri istiqamətində müəyyən işlər görməyə başlamışlar. Avropa ilə Asiya qitələrinin arasında tranzit rolunda çıxış edən Azərbaycan və Mərkəzi Asiya ölkələri zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatçısı və ixracatçısı kimi yalnız region ölkələrin deyil, həm də bütövlükdə Avropa və Asiyanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Summary

The theoretical and methodological aspects of providing economic security for the South Caucasian and Central Asian countries has been investigated in this article. The strengthening of all sites of governing according author is the necessary item for providing economic security of the given region countries. Besides, the several recommendations on the effective providing of economic security in the South Caucasus and Central Asia countries are suggested in the article.

РЕЗЮМЕ

В данной работе рассматриваются теоретические и методологические аспекты обеспечения экономической безопасности стран Южного Кавказа и Центральной Азии. В нем предлагается усиление всех ветвей власти, которое по мнению автора является необходимым условием обеспечения экономической безопасности стран данного региона. Кроме этого, в статье предложены несколько рекомендаций по эффективному обеспечению экономической безопасности стран Южного Кавказа и Центральной Азии.